

Құлтай НҰРҚАЛБАЙҰЛЫ

Ұрпағына ұран болған
ОРАҚТЫ БАТЫР

Құлтай НҰРҚАЛБАЙҰЛЫ

III

Әдепайыр
тарихынан

Алтыншы кітап

Ұрпаққа ұран болған
ОРАҚТЫ БАТЫР
(зерттеу)

Талдықорған қ. 2022

ӘОЖ 94 (574)
ҚБЖ 63.3 (5Қаз)
Н 86

Құлтай НҰРҚАЛБАЙҰЛЫ
Н 86 **Ұрпаққа ұран болған ОРАҚТЫ БАТЫР (зерттеу)/**
Нұрқалбайұлы Қ. Талдықорған, «Офсет» баспаханасы, 2022 - 128 бет

ISBN 978-601-7646-46-2

XV ғасырда қазақ хандығының негізін құрушылардың бірі, елін, жерін жаудан қорғаған қолбасшы, би, көсем, шешен Орақты батыр Ашағырұлының (1420-1501 жж.) туғанына 600 жыл толуына арналған зерттеу кітап.

Есімі ел есінде, ұрпағына ұран болған бабамыз туралы ғалымдардың, өлкетанушылардың, жазушылар мен ақындардың жарық көрген еңбектерін пайдаланып, жаңа көзқараспен жазылған еңбек.

Аты аңызға айналған ортағасырлық қаһарман Орақты бабамыз тарихта өшпес із қалдырған ірі тарихи тұлғалардың бірі, қазақтың аға тайпасы, ұлы жүздің «ноқта ағасы» атанған, 13 ата тарақ таңбалы жалайырдың ұранға айналған ержүрек батыры.

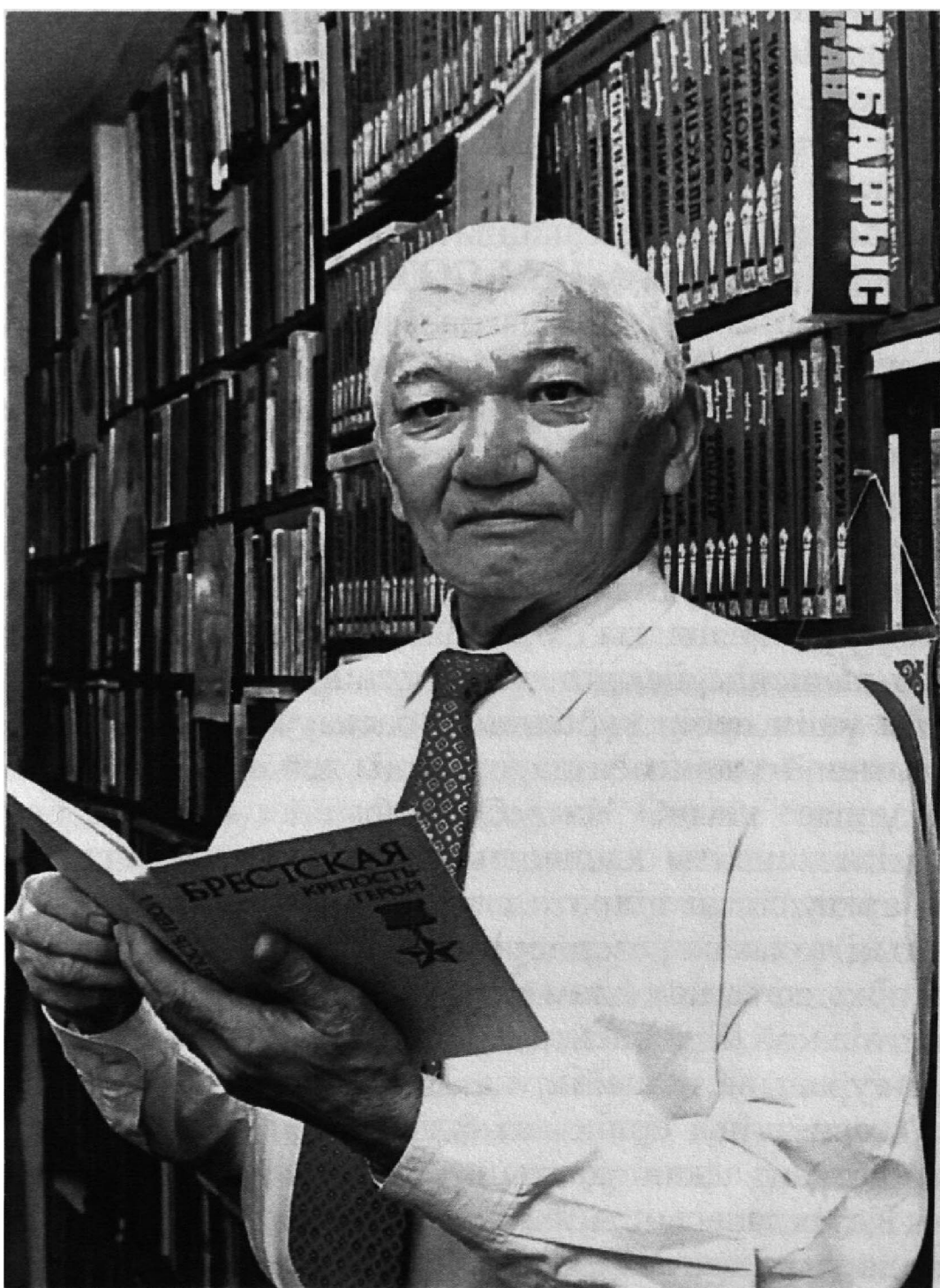
Ұлы бабамыздың тұлғасы, ерлігі сан қырлы болғандықтан, бұл тақырып әлі де кеңінен зерттеуді қажет етеді деген ойдамыз.

Бұл кітап тарихи тұлғалардың өмірін оқып, зерттеп, жазып жүрген тарихшыларға, ұстаздарға, студенттерге, оқушыларға және қазақ тарихын сүйетін оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574)
ҚБЖ 63.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-7646-46-2

© Құлтай Нұрқалбайұлы, 2022
© «Офсет» баспаханасы, 2022

**Құлтай НҰРҚАЛБАЙҰЛЫ,
тарихшы, өлкетанушы**

*Бұл кітапты әпкелерім
Зөкия, Ияш, Шалипан, Әлиман,
Рыстай, Мәктай, Ұлтайларға
арнаймын.*

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқы қаншама ғасыр өмір сүрсе, соншама қаһарлы кезеңдерді бастан кешірді. Сол кезеңдердегі халық қиялындағы елеске айналып кеткен айғақ деректер мен тарихи баяндардың болғаны болғандай боп жетіп отыр ма барлығы да. Жок, әрине арғысын айтпағаның өзінде қазақтың іргесін қалаған алғашқы хандық тұстарындағы батырларымыздың, әулиелер мен би-шешендеріміздің ұлты үшін, жері үшін, рутайпасы үшін небір құрбандық басын тіккен ерліктері өз орнымен, өз жөнімен парақталды дей аламыз ба?

Мақұлдау қиын. Ұлт болмысындағы асқақ рух ерлік мінез сияқты қылыштың жүзінде қасиеттердің алтын арқауларын ширата есе алмауымызға себеп не? Тарихтың толақты кезеңдерінде қалыптасқан ерлік пен батырлық жасаған адамдардың есімдері мәңгілікке қалуы тиіс қой. Бұл басы ашық ақиқат болса керек.

Түп-турасына көшейік: қазақ халқының бойындағы елдік қасиеттің, ерлік өжеттіктің тамыр соғысын солқылдатқан асқақ рухтың өршілдігі әріден бастау алады. Қазақ даласында айдарынан жел өсіп, төл тарихын тарландардың тұяғымен жазған батыр бабаларымыздың ерлік жолдары, қолымызды жүрегіміздің тұсына қойып сөйлейікші, ғажаптардың ғажабы емес пе? Қазақ хандығына ұйысқан ру – тайпалардың елдікті ерен етуге қосқан үлестері қаншама? Қазақ хандығының шаңырағын көтерген ел жұрттың болмысындағы асқақ

рух, өзінің шындалған жүзін одан әрі шындай түсті. Үркердей, бәлкім одан да көп батырлардың қан – қасап шайқастарға қарамастан күрескен ерлік шайқастары хандықтың орнығуына, елдіктің бекемделуіне, рулық-тайпалық күштің нығаюына, туған жерге деген сүйіспеншіліктен киелі сипат алуына, ең бастысы, ұлттық рухқа сана болатындықтарымен даралануы әйгілі тұлғалардың халық жадында орнығуына айрықша қазық болды. Қазақи болмыстың өз елі рухында сақтала келе жатуының да сыр-сандығы осында болса керек.

Ойдың орамын тым әріректен қайыруымыздың өзіндік қисыны да жоқ емес? Тәңір нәсіп еткен баянды-баянсыз өмірдің небірін өткердік. Асқар таудың ар жағында аспан барын байыптадық. Көк пен жердің аралығындағымыңсантопалаңтолқындарменшағырмақ шаң-тозаңдарды жұттық. Қазақ халқы қаншама ғұмыр кешсе, соншама қаһарлы қиын кезеңдерді бастан кешті. Халық қолында сақталған немесе болды-ау деген айғақ деректер мен тарихи баяндардың болғаны болғандай боп жетіп отыр ма бізге? Жоқ, әрине. Әңгіме сонда.

Қазақ болып қалыптасуымыздың негізі қаланған, сонау алғашқы хандықтардың тұстарындағы ру, тайпасы үшін, жері үшін, ұлты үшін құрбандық жолына басын тіккен батырларымыздың әлі де болса өз орнымен, өз жөнімен парақталмай келе жатқаны ойлантады. «Айтпаса сөздің атасы өледі» дейтіндей болып барады. Бәлкім 300 жылдан аса орыстарға бодан болып келгеніміздің кесірінең де шығар. Күнгейі болмаған көмескі-көлеңкелі тарихымыздың тамырын баса алмауымыздың қаншама «шындық» деп шырылдағанымызбен, бүтіндей ұлттық барын бүтіндей алмауымызды ұрпағымыз кешіре қояр ма екен. Тіпті сақау да өз әлінше өлен айтады ғой. Себебі ... Себебі ... Осындай себептермен қаншама тарихи тұлғалардың ел мерейін өсірер өнегелі істері тарих тұңғығында

көмескіленіп барады. Елінің бақытты жерінің бүтіндігі үшін қан кешкен баһадүрлер қаншама. Солар қайда? Солардың бірі орта ғасырда өмір сүрген қазақтың қас батыры, қолбасшысы, биі Жалайыр Орақты

Өзінің ер жүрек ерлігімен ел есінде қалған баба батырларымыздың данагөй ел басқарған білікті ұлағатты ұшан-теңіз, орта ғасырдағы тұлғалы қазақ батырларының шоғырындағы нұрлы сәуле, бүгінгі Тәуелсіздік таңы атқан күнге жеткізіп отырған тарихтағы жарық жұлдыздардың бірі - Жалайыр Орақты Алшағырұлы (1420-1501жж) туралы болмақ. Хас батырдың туғанына биыл 600 жыл толып отыр.

Енді аздап көне тарихқа көз жүгіртейік. «Жау жоқ деме, жар астында, бөрі жоқ деме, бөрік астында» деген сақтықта Алтайдан бастап Шу-Сыр жеріне дейін жердің шекарасын, халқын бізге дейін көзінің қарашығындай күзетіп қорғады. Бірде бір құба қалмақты, қызылбастыларды ішке кіргізбеу үшін жанталаса соғысқандығын қазақ баласы әлі ұмыта қойған жоқ. Ол туралы талай зерттеулер, романдар, дастандар жазылды.

Ел басына қатер төнген кезде дұшпанына қарсы күреске шығып, халқының қамы үшін жанын шүберекке түйіп, аянбай айқасқан заманының ардақты, батыр азаматтары болып ел аузында аңыз болып сақталғандығы тағы белгілі.

Елдің азаттығы, жердің тұтастығы жолында атқа қонған ерлердің қазақ тарихында құнарлы, қызықты һәм қайғылы беттері болғаны тарихтан белгілі.

Қазақ даласындағы өз ру-тайпалары жер үшін даланың есіл ерлері соңғы қаны сарқылып, соңғы күші таусылғанша айқасты, олар қазақтың қабылан жүректі халық екендігін дәлелдей түсті.

Құба-қалмақ шапқыншылығы кезінде ерлігімен елге танылған тарихи тұлғалардың басым бөлігі әлі де толық зерттеліп, зерделенгенімен, бір тобы әлі де болса анық

айқындала қойған жоқ. Міне, олардың өмір жолы мен еліне сіңірген еңбегін ашу, көпшілікке таныту бүгінгі ұрпақтың міндеттерінің бірі болмақ.

Ерлер есімі ел есінде демекші, сөз бастаған шешен, ел бастаған көсем, қол бастаған батыр, әрі би Орақты бабамыздың жолы да, жөні де бөлек екендігі даусыз. Ол туралы көп айтуға және аз айтуға болады...

Қаһарман Орақты есімі ел есінде екендігі қазақ ақиық ақыны Жұматай болса былай деп жырлаған:

«... Ардақтап елдің жүрегін,

Алаудай көкке көтерер.

Орақты батыр тілегін,

Орындап келеді екен ел» - деп суреттеген. (Жақыпбаев Ж. Сартан. Алматы. 1979. 64 бет.)

Ұрпағына ұран болған Орақты батыр туралы алғашқы мақаламызда (Алатау 3,10 сәуір 2020 ж) үш мәселеге тоқталған едік. Енді тағы да елін қорғаған есімі ел есінде ата-жұртына қамқор болған баһадүр батыр тарих бетінде хатталған ер Орақты туралы тағы да 3 тарихи-тағылымды мәселеге тоқталайық: (*«Алатау» 2,9,16 қазан 2020 ж.*)

Сөз соңында айта кететін жағдай, бұл «Ұрпағына ұран болған Орақты батыр» атты зерттеу кітап 2020 жылдың басында газеттің бірнеше бетінде шыға бастап, қазан айында біткен болатын. Бірақ бұл ұлы бабамызға арналған зерттеу кітап екі жылдай кітап болып басылып шықпады. Себебі, деректерді жинауға қаржылай көмектесетін Орақты батырдың бір зиялы, білімді, беделді, қалталы ұрпақтары табылмады...

*Бірінші,
Орақты батыр және қазақ тарихнамасы:*

Батыр бабамыз мұрасы көптеген ел аузында аңыз-аңгімелер барлығы белгілі, көнекөз абыз аталар, шежірешілер көпті көрген, көп ата-бабаларынан айтылып келген аңыз-ғұмырлары өскелен ұрпаққа ғасырдан-ғасырға жеткізіліп айтылғаны анық.

Ұлы қазақ халқының тарихы мен шежіресінде де Орақты батыр туралы, оның ұрым-бұтақтары хатталған. 13 ата Ұлы жүздің шежіресінде (қатағанды қосу керек) жалайырдың «ноқтағасы» екендігі жазылған.

Орақты батыр туралы халық жадында жазылып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен ел аузынан алып, қағазға түсірілген жыр-аңыздарды тыңдап немесе оқып отырсаңыз елім-жерім деп еңіреген, қызғышының қырағылығын көксеген алып тұлға көз алдыңызға елестейді.

Ол бейне елестеп қана қоймай тамаша ұлтшылдық-патриоттық сезімге бөлейді. Бұл әсіресе қазіргі кезде ұлттың дербестігін алған тілін, ділін, дінін, мәдениетін, әдебиетін, салт-дәстүрін ата-баба салып берген қалпында сақтау үшін күресуде маңызды орын алады.

Бұл күндері туғанына 600 жыл болатын қас батыр Орақты, ел іргесінің сөгілмеуіне ұлт пен ұлыстығының татулығын көксеген бабамыз алып емен болса, біздер оның бұтақтары мен жапырақтары екенімізді ұмытпай, ұлтымызды, салт-дәстүрімізді, жалғастырып, күшімізді біріктіріп, бірлігімізді нығайтпасақ, құр сөзбен ешбір ынта болмайды.

Енді сөз арқауын Орақты қайсар батыр туралы жазылған деректемелерге назар аударсақ.

Қазақ тарихының атасы Қадырғали би Қосымұлы Жалайыр (1530-1605жж) тарихшы, публицист, философ, қолбасшы, елші болумен қатар жазушы және ақын

болған. Осы жолдың авторы ғұлама, дана бабамыздың еңбектері мен ол туралы жазылған арнайы әдебиеттер мен мақалаларды 1965 жылдан бастап жинадым, биыл бабамыздың туғанына 490 жыл толады, осыған орай:

1. Қадырғали би Жалайыр қазақ тарихының Геродоты. (ғылыми ғұмырнама), Талдықорған, ЖҚ «Дизайн-ОТ» 2020 - 500 бет.

2. Қазақ тарихының көшбасшысы Алматы «Ғылым ордасы» 2020. - 580 бет. («Ұлы тұлғалар» сериясы)

3. Қадырғали би Жалайыр қазақ тарихының Геродоты. Библиографиялық көрсеткіш (1851-2019 жж.) Талдықорған, 2020-48-бет (465 арнайы әдебиет қамтылған) шықты.

Қазақ тарихының атасы Қадырғали би «Жылнамалар жинағымен» (1602 ж) қатар, «Сиыршы» дастаны және «Орақ пен Қара батыр» диалогын қазақ ғалымдары әдебиетімізді енгізген екен. Соның бір үзіндісін берейін:

Орақ:

*Мен толға десең толғайын,
Қарабатыр, саған толғайын.
Сенің түп-түбіңді айтайын,
Сен Ымшақыр деген шәһерден,
Азып шыққан жалғыз үйлі сар едің.
Әкең қара кісі еді,
Ас бергеннің құлы еді,
Шешең қара кісі еді,
Мал бергеннің күңі еді.
Қара құлам жалсыз, айыр малсыз,
Алланың қайырынан,
Мал берер күні болжалсыз.
Қара құлам жалды жабылар,
Іздесе Орақ сендей мырзаға
Дұшпанның малы табылар.
Қара құлам жалы шеңелде,
Айдын туған Ораққа...*

(Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. Құрастұрушылар: Т.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдық Алматы «Мектеп» баспасы 467-97 бет)

Бұл ортағасырлық тарихшы Қадырғали бидің өз бабасы туралы толық емес, 33 жолдан тұратын толғауының бір шумағын ғана келтірген сынайы құрастырушы ғалымдар.

Осы Орақты батыр дастаны туралы Ш.Ш.Уәлихановтың тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып шыққан алты томдығының бірінші томында басыған екен (177-178 бет), авторының кім екені жазылмаған.

Неге екені белгісіз академик Ә.Марғұлан осы дастан жөнінде түсініктемелерінде»...

«Орақ-Ноғай батыры. Уәлихановтың айтуы бойынша Орта жүз қарауылруынан шаққан батыры», - деп жазылған (сонда 331 бет) қай ғалымға сенуге болады? Жоғарыда бес хрестоматия құрастырушы филолог ғалымдарға ма? Жоқ әлде Ш. Уәлихановтың айты мыс деуі не ме? Бұған тағы қосарымыз Шоқан ғалым осы томның 143 бетінде батыр емес «Орақ мырза» дейді. Әлкей Марғұлан өзінің «Оразмұхамбет кітапханасы» атты мақаласында күміс сандықтың ішінде , «Орақты» дастанын болғандығын жазған, оны Азия музейінің бірінші директоры академик Х.Д.Френтің 1822 жылы күміс сандықтағы жазбаларды көріп, зерттеп жазған тізімнен алған.

Орта ғасырлық ғұлама Қадырғали би бабамыз Орақты Баһадүр туралы алғашқы қалам тартқан тарихшы деп есептеуіміз керек. Жоғарыда айтылған екі дастанда Ресей архивтері мен музейлерінен іздесе табылып қалар деген үміттеміз.

XV ғасырда өмір сүрген Орақты қаһарман батырды бейнелеу жырларында оның ру-тайпасының көсемі, биі алысқанды алып соғар, белдескеннің белін үзген, құралайды көзге атқан, қас дұшпанды ат үстінен

кұлатқандығы туралы талай ақын-жыраулардың өлеңдерінде кездеседі.

Ол туралы әйгілі Сүйінбай Аронұлы (1815-1898жж) қырғыз ақыны Қатағанамен айтысқанда:

*...Мен бұл жерде тұрмайын,
Іледен әрі өтейін.
Қызыл тілмен жетейін.
«Таңбалы тасты» бетке ұстап,
Желкеңді қиып кетейін.
Он екі ата ол жақта (дұрысы 13 ата-КН)
Жалайыр деген жұртым бар.
Ақкөбікті өлтірген
Орақты батыр мықтым бар!
Арғы атасын айтайын
Толған айдай толқыған, -*

деп өзінен төрт ғасыр бұрын өмір сүрген батырдың аруағымен айбындана сөйлейді.

Биыл Жетісудың жезтаңдай ақыны Бақтыбай Жолбарысұлының (1835-1903жж) туғанына 185 жыл толады. Ол да ержүрек батыр бабасы туралы былай деген екен:

*«Ноқтағасы» болсын деп,
Осыған аруақ қонсын деп,
Исі қазақ олжаны
Орақтыға беріпті,-*

деп батырдың барша қазақ елінен алған жолын, оның алты алашқа құрметті жан екендігін сипаттап өтеді.

Кеңестер Одағы тұсында ең алғашқы Орақты баһадүр бабамыз туралы поэма жазған Қазақ ССР Халық ақыны (1961ж) Қалқа Жапсарбаев (1886-1976 жж) болатын Ақын атамыздың алғашқы кітабы 1942 жылы «Өлеңдер, дастандар» жарық көрген осы кітабында «Орақты батыр» поэмасы басылған.

Одан кейін халық ақынның 1951,1958,1961,1976,1986 ,1996,2005 жылы және 2011 өлең-жырлары, дастандары

шықты. Соның барлығында бұл поэма басылған. Ақын атамыздың кітаптарын құрастырып, кіріспе сөздерін жазғандар... Балтабай Адамбаев, Анарбай Бұлдыбай, Ораз Исмайлов, Толғанай Рамазанова және Нурила Бектемировалар болатын. Бір-ақ бұлардың барлығы «Орақты батыр» поэмасының қашан, не себепті жазылғандығы тағы басқа жәйлары туралы сөз қозғамайды енді соған тоқталайық.

Осы жолдың авторы Қазақстан Ғылым Академиясының 1940 жылдан басып шыға бастаған «Хабаршы» (Вестник) ғылыми журналын түгел қарап тарихшы ортағасырлық ғұлама ғалым Қадырғали би Жалайыр туралы мақалаларды іздеп, ер Орақты бабамыз туралы мақаланы Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтындағы қазақ қолжазбалар қоры бірігіп шығарған «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» атты көптомдық кітабының бірінші томы «Батырлар жыры» деп аталады екен, сонда жазылған. Жалпы редакциясын басқарған Педагогика ғылымдары Академиясының академигі М.Ғ.Ғабдуллин. Осы ғылыми кітаптың 309-311 беттерінде Орақты батыр туралы латын және кириллица әріпімен жазылған мақаламен таныстым.

Қ.Жапсарбаевтың өмір дерегі толық берілген екен, бірақ туған жылы 1886 жылдың июнь айында туған деп анық көрсетіліпті, жоғарыда көрсетілген халық ақынының 7 кітабында айы жоқ.

Бұл Орақты батыр поэмасын алғашқы көшірушінің аты – Қ. Елікбаев деп латынша жазылған. Көшірушінің жас бала екендігін автор жырдың аяғында ғана айтады. – деп жазылған. Бұған қоса ақын Қалқа Жапсарбаев жырлаған. «Орақты батыр» жыры бұрын еш жерде жарияланбаған. Дастанның машинкаға басылған версиясы институтта жоқ деп тағы жазыпты. (Сонда

309 бет). «Қолжазба 1940 жылы Талдықорған облысы, Киров ауданы Калинин атындағы (Мұқыры) колхозда жазылып алынған. Жапсарбаев Қалқа ақынның алғашқы шығармаларының жинағы 1940 ж. шыққан. Қолжазба латын әріппен және бір жолды дәптерге көк сиямен түсірілген. (Сонда 310 бет).

Үш дәптер бірге тігілген, ақ қағазбен басылып, қызыл күрең мұқабаға салынған.(Сонда 311 бет).

Мен бұл ғылыми еңбектен тек «Орақты батыр» поэмасында маған керекті жерлерін ғана таңдап алдым.

Ақын бабамыз поэманы соғыстан бұрын жазған болуы мүмкін. Бірақ жылы белгісіз. Бұл Орақты батыр туралы поэманың жазылу себебі:

Бірінші, өткен ғасырдың 40-шы жылдары көнекөз, көкірегі ояу, ескіше оқыған, көнені көрген, көпті білетін данагөй, шежіреші, парасатты ата-аналарымыздан естіген аңыз әңгімені шежіресі-ақын Қалқа бабамыз жазуға құлшынған болуы керек.

Екінші, халық ақыны, атамыздың анасы осы Орақты батыр ұрпағы екендігін тағы ұмытпауымыз керек.

Үшінші, Орақты батыр туралы поэма жазу себебі шежіреші-ақын Асым Керімқұлұлы (1908-1973 жж.) жырлағандай:

«Ноқта ағасы» Орақты атансын деп,

Халық болып өмірлік атақ тапты.

Орақтыны айрықша үлкен ету,

Жол болып бұрынғыдан бізге қапты.

Сондықтан Орақтыға жол береміз,

Жасы кіші болса қол береміз.

Ұғып ал кейінгі жас жеткіншектер,

Қаза жетсе бір күні біз де өлеміз , - деп елін қорғаған, ерлігімен халық дәстүрін «ноқта ағасы» деген жаңа атаумен байытқан батырды ерекше әспеттейді.

Төртінші, Қалқа халық ақыны өзі он үш ата тарақ таңбалы жалайырдың ішінде Сұпы би батырдың (1415-

1505 жж) ұрпағы. Орақты, Сұпатай екеуі замандас, дос, қарулас, үзеңгілес ретінде тарихта белгілі.

Биыл Сыпатай батырдың туғанына 605 жыл толады. Бұған тағы қосарымыз Орақтының ұрпақтары жоқ жерде қошемет, сый-сияпат тек сұпатайларға ғана көрсетілетінін ескертеміз. Ал, бұл екеуі де болмаса 13 ата Жалайырдың бір ру-аталарының ішінен тек абыз аталарына құрмет көрсетіледі, бұл ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан салт-дәстүр екендігін ұмытпайық.

Ойға қарымды қаламгер жазушы, ақын Жұмахан Майтжанов ағамыздың бір шумақ өлеңі ойға келеді:

Тойбастарға ортадан,

Орақты руы шықпаса.

Дауыстап қартын қайтадан,

Сұпатай бастар деп айтар (Майтжанов Ж. Аманат Алматы 2009 ж 195 бет)

Бұл ғасырдан ғасырға келе жатқан ата-салтты ұмытпауымыз керек. Бұл поэмада Орақты батырдың ерлігін, өз ру-тайпасының қамын ойлаған Жалайыр руының ерте заманда Еділ-Жайық аталатын екі өзеннің сағасын, Жиделі-Байсынның бір жағын мекен еткендігі, құм-шөлейт даланы кезіп жүріп, Ақмешіттен одан Сырдың бойынан, Түркістан бойына жетіп бейбіт өмірді аңсаған Жалайыр руы Шу өзенінің сағасына келіп, оны мекен етеді, осы жерге қоныс теуіп, есін жинағандығын поэмада Қалқа ақын бабамыз тамаша өлең-жырмен суреттейді. Одан кейін поэмада жалайырлар Іле бойына келеді. Қаратал, Іле екі су, елге қоныс болады деп осында тұрақтап қалады. Бұл оқиғаның болғанына 5-6 ғасыр болады деп аяқтайды поэманы Халық ақыны Қалқа Жапсарбаев.

Ақын бабамыздың поэмадағы бір кемшілігі 15 ғасырда өмір сүрген Орақты, Сұпатай батырларды 18

ғасырда еліне белгілі Ескелді, Балпық билермен Қаблица (Қабан) жыраумен замандас етіп жырлағаны шындыққа жанаспайды...

Орақты батырды арнайы зерттеген екінші адам бұл- Жалайыр тарихының тамыршысы-фольклорист, жазушы, ақын, радиожурналист Ораз Исмаилов.(1940-2012 жж)

Ораз ағамыз 30-дана аса тарихи-тағлымды көркем кітаптың авторы:Ескелді би, Балпық би, Қабан (Қаблица) жырау, Жолбарыс әулие т.б. тарихи тұлғалар туралы тамаша, қазір іздеп таппайтын кітаптардың авторы.

Ораз ағамыз өте еңбекқор, ізденімпаз, қабілетті, қарымды қаламгер. Қазіргі «пысықтар» сияқты «аспанға қараймын, жұлдызды санаймын» деп ойына келгенін жазып, біреуден көшіріп алып «жаңалық» ашатындарға таң қаламыз.

Ораз ағамыз әрбір аңыз-әңгімелерді кімнен жазып алғанын, қайда тұратынын әрбір кітабының соңында түсініктемелерінде көрсеткен.

Ораз ағамыздың қайтыс болғаннан кейінгі Ескелді би, Балпық биге тағы басқа тарихи тұлғаларға арналған іс-шараларда шыққан кітаптардағы мақалалардың авторы жазушы ағамыздың аты-жөнін көрсетпей жазып қалдырған мұрасын өздері сол тұлғаларды зерттеп, жазып жүргендей және олармен бірге болғандай жазғандығына таң қаласын.

Бұған тағы қосарымыз 15 ғасырда өмір сүрген бабамызда 18 ғасырға «жетектеп» апарған ғалымдар Н.Төрөкүлов, М.Қазбеков жазушылар Б.Тоғысбаев, Н.Қылышбаев, С. Бәзілұлы т.б екендігін айтпақпыз.

Орақты батыр туралы менің жеке кітапхана қорымда 50-ден аса мақала бар соның ішінде Оракеннің бабасына арналған сегіз көлемді мақаласы және «Орақты батыр» (Баян,дастан және өлен жырлары) атты кітабы (Талдықорған 1995, 61 бет) бұған қоса екі тарихи-

тағылымды кітабында арнайы Орақты батыр туралы мақаласы жарияланғандығын еске саламыз.

Оракен бастап оны қоштаған қауым, баба ұрпақтары 1995 жылы 9 қыркүйекте Ұлы Баһадүрдің 575 жылдығына орай менің кіндік қаным тамған Көксу ауданы Алтуайт жотасының етегінде батырға арнап дүркіретіп тойы, асы өтті.

Оракенің ақындығы да бар еді енді шақырту қағазына марқұм ағаның өлеңіне зер салайық.

*Бір өңірде келеміз бірге өсіп,
Қызықты да, қиынды бастан кешіп.
Асына Орақты батыр шақырамыз,
Қуаныш баршамызға ортақ десіп!
Ас десе тірі пенде ұмтылмақ та,
Ол да бір жақсы ырым ынтымаққа
Сол күні Сіз жүрсеңіз ортамызда
Шомылғандай болар ек нұр шуаққа!*

Ас соңында концерт, ақындар айтысы, балуандар күресі, бұқа тартыс, ат аламан (16-30 шақырым) бәйге өткізгендігін еске салғанды жөн көрдік.

Халық ақына Қалқа ағамыз бен жазушы-фольклорист Ораз ағамыз өз шығармалымен Орақты батырды зерттеуде Орақтытану ілімінің негізін қалады немесе тұлғатануда көп еңбек сіңірген жазушы.

Марқұмдардың кемшіліктерін іздеп, жазу біздерге абырой бермейтіндігі анық.

Енді Жетісудың белгілі халық ақыны Әбікен Сарыбайұлы өз әруақты батыр бабасы Орақты туралы өлеңдерінің бір шумағын келтіргенді жөн көрдік:

*...Ағамыз бұл қазақта айбынды Орақ,
Бармастай бақ басыма біткен талап.
Қол бастап жол алған соң бұл қазақтан,
Атағы тарихымызға кеткен тарап.*

*Жараспайды отыру бекер қарап,
Айтпасыма болмайды бұл өлеңді,
Екі иықта тұрғанда екі аруақ, - дейді.*

(Жыр жүйрігі Әбікен. Шығармалар, айтыстар, зерттеу, мақалалар. Құрастырып бастырған Серік Әбікенұлы. Алматы, «Асаба» баспасы. 2006.-59 бет).

Орақты батыр бабасын зерттеп бірнеше мақала жазып жүрген ер бабаның туғанына 600 жыл толуына ұйымдастырған комиссияның белді мүшесі талантты қаламгер болашаққа көп үміт күттіретін тарихи тақырыпқа құлаш сермеп жүрген үшінші қаламгер ол журналист-жазушы Серік Әбікенұлы Сарыбаев.

Бұл тележурналист ініміздің 2006 жылы Орақты батырға арнап жазған 27 беттен тұратын көлемді «Айқас» повесі (Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған).

Екінші, «Орақтытөбе» мақаласы(Парасат журналы 2017 жыл №7).

Үшінші, «Ердің сойы –Орақты», (Жетысу 2018 ж 21 сәуір). Бұл мақалаларда бабамыз туралы қалам тартып жүрген ірі-уақ мақалаларының авторларының еңбегінен шоқтығы биік, көп еңбек еткен талай әдебиеттерді парақтағаны көрініп тұр, бірақ бір кемшілігі пайдаланған әдебиеттерді толық библиографиялық көрсеткіштерін көрсетпегендігі. Мен айтқан библиографиялық көрсеткіштерін көрсетсе бұл мақала ғылыми немесе тарихи- тағылымды шығарма болар еді. Жалпы бұл тек әңгіме, аңыз, ертегі сияқты.

Көңіл жеткенімен көз жетпейтін жерге өкшемізді көтеріп бойымызды соза көтеретін әдетіміз бар ғой. Мен де осы тамаша мақаланы оқып сондай қалге жеттім. Серік інім бұл мақаланы қайта өңдеп ғылыми түрде жазса бұл тарихшылар мен әдебиетшілерге және болашақ зерттеушілерге таптырмайтын ұрпағына ұран болған бабамыз туралы құнды еңбек болар еді.

Өз заманында аңыз ғұмыр кешкен ерлік көрсеткен еліне жеріне қорған болған батыр қолбасшы Орақты батыр туралы әр жылдары ірілі-уақ арнайы мақала жазған белгілі ғалымдар: Қ.Жалайыри, Ш.Ш.Уәлиханов, М.О.Әуезов, А.Ал-Машани, Ә.Қайдар, И.Қаракұлов, Б.Сүлейменов, Б.Адамбаева, А.Бұлдыбаев Т.Омарбеков, О.Мұқатова, Ж.Артықбаев, Н.Төрекұлов, М.Қазбеков фольклоршы Қаратай Биғожин тағы басқалары.

Орақты батыр жайлы тұңғыш рет ғалымдардың арасында кереметтей әдеби тәсілмен қалам тартқан адам академик Ишанбай Қаракұлов марқұм, асыл ағамыз 1972 жылы «Қазақ әдебиетінің» 16 санында жарияланған «Жаңа туған, кімнен туған» мақаласы. Біздер үшін ерекші ыстық әрі құнды. Ол мақалада баһадүр бабамыздың Сыр бойынан төмен қарай жалайырлардың көшіп-қонған ұрпақтары хақында дәйекті деректер берілген.

Қаһарман Орақты батыр туралы жазушылар мен зерттеушілер: Б.Тоғысбай, О. Исмайылов, У. Доспанбетов, Ш.Қалықұлы (2) Р.Толқынбекұлы, Ж.Балшентегі, Ә.Боранбаева, С.Мұхаметшин (2), Н.Омарқұл (2), Д.Жақсылықов, Қ.Егізбаев (2), Н. Қылышбаев, Ә.Әрін, С. Бәзілұлы, С.Майлыбай, М.Алдабергенова, Н.Бектемірова, Қ. Нұрқалбайұлы тағы басқалар да қалам тартқан.

Баһадүр бабамызға тамаша өлен жырларын, поэмаларын арнаған ақындар: Б.Жолбарысұлы, А.Керімқұлұлы, С.Аронұлы, Т.Рүстембеков, А.Жексембеков, Ә.Сарыбай, Ж.Жақыпбаев, Ж.Майтжанов, З.Елғондинова, Қ.Қошаханқызы, Т. Ғұмаров тағы басқалар.

Екінші:
Орақты батырдың өмірдерегі

... Төрт құбыламызды ертерек түгендеп, зерттей бастаған да тарихтың халықтану және тұлғатану атты арнайы саласы осы күнге дейін бір жүйеге келер еді-ау. Басынан қасірет арылмаған қазақ халқы ғасырлар бойы аттың жалында, түйенің қомында жүріп, елдігі үшін айқасып, жері үшін шайқасып өз тарихын найзаның ұшымен, білектің күшімен, тұлпардың тұяғымен жаздырып қалдырған .

Өткен 15 ғасырда қазақтың сайын даласында тозған елінің көшін түзегендердің бірі – Жалайыр Орақты батыр. Ол 15 ғасырдың орта тұсында Алтын Орда хандығы ыдырап, оның құрамындағы ірі тайпалар Керей мен Жәнібек сұлтандардың басшылығымен Шу бойына қарай көшкен шақ .Бұл оқиға 1460-1465 жылдары болса керек. Осы кезде көш басында алаштың ақ туын қолына көтеріп шыққан қолбасшы батырларымыздың бірі – Орақты.

Оның тегі – қазақтың аға тайпасы он үш ата тарақ таңбалы жалайыр ұраны: Бақтияр Бөрібай, Қабылан.

Биыл туғанына 600 жыл толып отырған қас батыр Орақтының үрім-бұтағы дайындық үстінде. Ең алғашқы шара батырдың ұрпағы Серік Әбікенұлы ер жүрек батырдың суретін алғашқы рет түрлі түсті етіп жасатқан. Ұрпағына ұран болған батырдың ұл-қыздары тойын абыроймен атқаратына сенімдіміз.

Әкесі Алшағыр да батыр ел билеген би, көсем болған. Орақтының анасы Қарақыпшақ Қобыланды батырдың туған қарындасы- Қарлығаш дейді жазушы О.Исмаилов(Октябрь туы 1989 ж 21 қаңтар).

Орақты батыр Алшағырұлы 1420 жылы Қазақстанның оңтүстік өңірінде өмірге келген.

Қазақ Совет Энциклопедиясында: «Орақты – Ұлы жүз, Жалайыр бабасының Шумағынан тараған ру. Шежіре деректері бойынша Орақты: Төке, Кенже, Әжіке, Көшей, Көкшекөз, Жайықбай деген аталарға бөлінеді. Орақты ұрпақтары Октябрь Революциясынан бұрын қазіргі Талдықорған облысындағы Қаратал және Жамбыл облысының Мойынқұм, Шымкент облысының Алғабас ауданын мекендеген. «Ұраны – Бақтияр, таңбасы-тарақ». (ҚСЭ том 8 Алматы «Қазақ Энциклопедиясы» 1976, 527 бет).

Ал Жетісу энциклопедиясы «Орақты (15 ғ. өмір сүрген), қолбастаған батыр. Керей мен Жәнібек хандардың туыстасы. 1465 жылы шаңырақ көтерген Қазақ хандығының нығаюына үлес қосқан. Ойрат басқыншылары қарсы шайқастарда ерлік көрсеткен. Тегі Жалайыр руынан шыққан...

Ұрпақтар 1995 жылы Балқаш ауданындағы Жиделі ауылында батырға ақ мәрмәрдан ескерткіш орнатты. Батыр жерленген шоқы бұрыннан «Орақты төбе» деп аталады. Талдықорған қаласындағы бір көшеге батыр есімі берілген. (Жетісу . Энциклопедия. Алматы «Арыс» баспасы 2014, 485 бет).

Қазақ ұлттық Энциклопедиясы, том 7, Қазақ тарихы, Айбын, Абылай хан энциклопедияларында т.б. жоғарғыдағы екі энциклопедиядағы деректер жазылған екен.

Орақты руының шежіресі туралы, шежіреші Досымбек Жақсылықов былай дейді: «...Орақты шежіресінің бірнеше түрлері бар. Олардың бірінде қазірге дейін 25 ата, екіншісінде 19, үшіншісінде 14 ата

болып келеді». (Жаксылыков Д. Жетысу жалайырлары. Шежіре. Талдықорған 2011. 5-23 бет).

Енді Орақты есіміне зер салайық, кейбір деректерде Орақты немесе Орақ, ал орыс, шетел тіліндегі әдебиеттерде Урак болып айтылған.

Журналист Серік Әбікенұлы Орақ (Орақты) аттас 4 адамның есімін атайды:..

Біз тарихтан білетін 4 батыр бар:

Бірі – 17 ғасырда өмір сүрген, «Орақ-Мамай» жырының кейіпкері, ноғай биі Мұсаның ұлы Орақ батыр.

Екіншісі, Қазалы маңында мұнарасы тұрған, 18-19 ғғ Хиуаға қарсы соғысқан, дұшпаны намаз үстінде басын алған Орақ батыр, мұнара батыр қаза тапқан жерге салынған.

Үшіншісі, 1868 жылы Маңғыстаудағы Досан Тәжіұлының көтерілісіне қатысқан Орақ Байдалыұлы.

Төртіншісі, ұрпағы 12 ата жалайырдың бір тармағына айналған Орақты(Орақ) батыр Алшағырұлы... (Әбікенұлы С. Ердің сойы-Орақты Жетысу 2018 ж 21 сәуір).

Бұған тағы қосарымыз Арғында Орақты шешен, арғынның қарауыл руында Орақты батыр болғанды белгілі.

Енді әкесі Алшағыр (Әлшагір) аттастарға көңіл бөлейік:

Бірінші, Ноғайлы (Ноғай) Едіге би ұлы (1352-1481 жж) Алшағырдан – Нураддин. Нурадиннен - Мұсахан, Мұсаханнан - Орақ пен Мамай, Орақтан -Қарасай (Қазақ Совет Энциклопедия том 8 Алматы, ҚСЭ бас редакциясы 1976. 226-227 бет)

Екінші, Арғын Алшағыр шешен, ол айтқан екен: дүниеде 3 жетім бар деп: басшысы келіспесе ел жетім,

ұқпасқа айтқан сөз жетім, жаңбырсыз жер жетім тағы басқа нақыл сөздері көп (Жетісу 2016 8 тамыз).

Алшағыр деген тау Ерементәу ауданы Ақмола облысында бар (Ақмола Энциклопедия «Атамұра» Алматы 1995 204 бет).

Алшағыр есімі басқа да қазақ ру-тайпаларында кездеседі.

Ал, Жетісуда белгілі, беделді қарымды журналист, ақын Нұрғали Омарқұлұлы «Орақты батырды ойға алсақ» деген мақаласында: Кейбір шежірешілер оны Алшағырдың әкесі Қарақожаға келіп Қарақожаұлы Орақты деп те атайды дейді (Жерұйық 1995 ж 25 тамыз).

Енді Орақты батыр басқа да туған-туыстарына көңіл бөлейік: алғашқы батыр туралы поэма жазған халық ақыны Қалқадан бастайық. «Елім сені жырлаймын» атты жыр-дастанында (Алматы Жалын 1996 жыл батырдың қарындасы Оралбике (31,51 бет) інісі Мырзаш (51 бет) ал шешесінің атын атамайды (51 бет).

«Аға баласы» мақаласын жазған Майра Алдабергенова Орақты батырдың қарындасы Сұлушаш деп жазған. (Шыңғысхан 2019 номер 2 (31,221 бет). Бұл есімді қарындасымыз қайдан алған деген заңды сұрақ туындайды?

Баһадүр бабаны көп зерттеген әрі ұрпағы Ораз Исмайлов 2005 жылы М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының алған дастанында (6:3734 ИНВ. 986. Папка 4250) батырдың анасы Қамқа қарындасы Мақпал деп жазылған. (Исмайлов О. Мұрағат-мұрағатқа жеткізер Жетісу 2008 4 қазан).

Ораз ағамызыдың «Орақты батыр» жинағында ержүрек батыр бабамыздың қарындасының атын Оралбике деп бес рет хаттаған (32,42,55,56 бет).

Неге біз шындығында халқының қорғаны бола білген білекті де жүректі бабамыздың баршамыз секілді кеудесінде жаны бар, бойында қаны бар адамның бір қарындасы бар деп түйіндеуіміз керек. Оралбике, Мақпал атты екі қарындасының т.б. барын неге мойындамасқа?

Сөз орайы келіп тұрған соң, айта кетейін, батырдың анасының аты Қамқа, қазіргі Үштөбе қаласы Түркісіб салынбай тұрғанда Қамқа аталғанын көне көз шежіреші қарияларымыз әлі ұмытпаған шығар. Ал, Мақпалға келсек, ол да Көксу ауданының жер атауы.

Енді батыр бабамыздың қарындасы туралы сөз қозғайық. Өлкетанушы Тұрсынхан Әлдибекұлы Райымбек батырдың (1705-1785 жж) әкесі Түке Хангелдіұлы (1663-1760жж) туралы екі көлемді мақаласында былай деген екен:... «Түкенің сүйген жары Қарашаш сұлу өз заманында Ұлы жүз үйсін елінің жауынгерлік ұраны болған Жалайыр Орақты батырдың қызы. Осы кезге дейін жалайыр елін Ұлы жүздің «ноқта агасы деп құрметтейді» –дейді Жетысу (Ардагер) 2018 жыл 6 тамыз., Ана тілі 2012 жыл 14 маусым.

Төке батыр Албан-әлжан ішінде Сырымбеттен тарайды. Қарашаш анамыздан Райымбек пен Толмаш атты екі жалайыр еліне жиен ұл туады. Ал Қарашаштың 15 ғасырда өмір сүрген Орақты батырдың қызы екендігі мүмкін, бірақ Райымбек батырдың анасы 18 ғасырда өмір сүрген. Орақты батырдың ұрпақтарының бірінің қызы екендігі айғақ.

Жоғарыда келтіргенбіз Қарашаш қасиетті анамыз Қара Қыпшақ Қобыландының қарындасы батыр бабамыздың анасы екендігін жазғанбыз.

Қазақта ұлының, қызының әке-шешесімен аттас бола беруі мүмкін екендігін дәлелдеп жату артық болар.

Сөз кезегін енді баһадүр бабамыздың алғашқы

махаббаты жөнінде болмақ. Енді сөзді журналист Серік Әбікенұлының жазбаларына көңіл бөлейік.

Бірінші, Батыр Әбілқайыр ханның (1412-1461 жж) Айторыға (сызған Қ.Н.) ғашық болады. Бірақ ағасы қаныпезер оған қарсы болып «Кесірің қырық есекке жүк болатын қор екенсің» деп басын шауып алады. Тағы басқа жағдайда әдемілеп жазған журналист С. Әбікенұлы «Орақтытөбе» мақаласында (Парасат 2007 номер 7, 21 бет).

Екінші, Әбілқайыр ханға барып Орақтының Ақ козының (сызған Қ.Н.) құрсағында кеткен баласын талап етеді – дейді. (Жетісу 2018 21 сәуір).

Үшінші, Ақтоқты (сызған Қ.Н.) Әбілхайыр ханның жалғыз қарындасы, ағасы жеңдеттеріне басын алдыртыпты дейді. (Әбікенұлы С. Құлжа сақа «Айқас» повесть) Алматы Асаба баспасы 96 бет).

Бұл Серік Әбікенұлы автордың үш зерттеу көркем мақаласында Әбілхайыр ханның үш түрлі аты бар қарындастары: Айторы, Аққозы, Ақтоқты болып хатталған. Тағы бір қызығы Әбілхайыр ханның үш қарындастарының аттары «А» әріпінен басталғандығы. Енді қаламгер ініміз бұны ойланып бір жүйеге дәлелдеп түсіретініне сенімдіміз.

Ер баба жайлы жоғарыда келтірген автормен өзге кейбір қарымды қаламгерлердің мақала мен өлең-жырлары тарихқұмар қауымды неше мәрте қуантып, ой салғанын деректер жинап жазғандығын айтуымыз керек. Солардың ішінде Орақтытану жүйесіне көп еңбек сіңіргендер Ораз марқұм ағамыз және жас тұлпар, қаламы жүрдек, ойы зергек жаңа көзқараспен оқырмандарын ойландыратын журналист Серік Әбікенұлы ініміз. Екеуі де қаһарман батырдың жанашыр ұрпақтары екендігін ашық айтуымыз керек.

Енді барлық мақалаларда айтылып жүрген хас батырдың ұлы Мырза туралы сөз қозғайыз кей «пысықтар, шежірешілер» бұл қаһарман батырдың ұлын 13 ата Жалайырдың бір бұтағы Мырза руына жатқызып жүр. Бұл қате пікір. Мырза деген есім қазақтың үш жүзінің қазіргі 143 ру-тайпасының барлығында кездесетінін ескертеміз.

Ал Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы өзінің «Түп-түқияннан өзіме шейін» деген 1776 жылы жазылған кітабында (Алматы Жалын 1993 жыл) «... Жан баласы Мекіре-Жалайыр... Жалайырдан – Манақ, одан Орақты, Жазықты, Тарақты үш ұл болған... Орақтыдан 9 бала, Жазықтыдан 3 бала, міне осыдан келіп 12 ата Жалайыр шығады...» дейді. (сонда 67 бет).

Бұл кітапта Жалайыр шежіресіне байланысты бірнеше қателіктер кеткен:

Бірінші, Жалайырдың бабасы Жан (Жандаралы немесе Жансақал) одан Абақ (абақ тамғалы), Тарақ (тарақ тамғалы) өрбиді (сонда 67 бет).

Сонда қалай Манақтан Тарақты туа ма? Бұл қате пікір.

Екінші, барлық баспадан шыққан ғылыми-тарихи тағылымды Жалайыр шежірелерінде 1825,1875,1905,1911,1925 тағы басқа 13 ата Жалайыр екендігі хатталған. Бұған қоса айтарымыз 1957-59 жылдары Қазақ КСР Ғылым Академиясының Экспедициясының жазбаларында (Гвардия, Киров, Талдықорған ауданы ғалым Халел Арғынбаев басқарған және М.С.Мұқанов пен В.В.Востровтың шежірелерінде «Қазақ Совет Энциклопедиясында» және «Қазақ Ұлттық Энциклопедиясында» 13 ата Жалайыр екендігі анық жазылған. Бірақ кейбір ру аттары қате жазылғандығын туралы еске салайық.

Сонымен, 13 ата Жалайыр:1 Ақбұйым, 2 Андас, 3 Арықтыным, 4 Бәйшегір, 5 Балғалы, 6 Қайшылы, 7 Кәлпе, 8 Қарашапан, 9 Күшік, 10 Мырза, 11 Орақты, 12 Сиыршы, 13 Сұпатай екендігін ұмытпаған жөн болар.

Кейбір «білгіштер» Қайшылыны қоспайды, қосса Бәйшегір мен Арықтынымды бірге атайды. Сонымен олар 12 ата Жалайыр болып шығарады.

Ал «шежіреші» - журналист Амангелді Оспанов қарақалпақтарды жалайырдың 14-ші атасы деп дәріптеп жүр, бұл шындыққа жанаспайтын өрескел қате пікір екендігін айтпақпыз.

Бұл туралы менің 2015 жылы шыққан көптомдық «ЖАЛАЙЫР ТАРИХЫНАН» атты 288 беттен тұратын үшінші кітабым «Жалайыр қазақтың аға тайпасынан» танысуларыңызға болады.

Үшінші, Мырза Орақты батырдың 9 баласының бірі екендігі даусыз.

Бұған бір мысал, Ұлы Жүз Дулаттың ботпайында үлкен Сиыршы руы бар. Осы Дулатта Ескелді руы тағы бары шежіреде хатталған. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Үшінші:
Орақты батырдың есімі жайында

Қазақтың кез келген есімде халықтың тарихы, салт-дәстүрі, материалдық және рухани мәдениеті көрініс табады. Халық арасында адам есімі оны тағдырын аңғартады деген ұғым бар. Қазақ есімдерін зерттеген Асқар Сүлейменов қазақта 70 мыңнан астам есім бар дейді (Сүлейменов А. «Қазақ есімдер» Энциклопедиялық анықтамалық 2-ші басылым Алматы Атамұра 2013 800 бет). Солардың бірі Орақты қаһарман бабамыздың есімі туралы қазақтың ғұлама ғалымы, ұлағатты ұстазы, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ҚСР-ы Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі Ақжан әл-Машани (1906-1997 жж) «Таңбалыларды салыстыру» атты мақаласында Орақ сөзінің мағынасы туралы сөз қозғапты: «... Орақтан бастайық Ор-ра деген ертедегі халықтар түсінігіндегі биік шың тау басы (сызған Қ.Н.) деген мағынада Ор-ақ аспан шырақ, әлем сәулесі жұлдаз мағынасында (сызған Қ.Н.) сонда Ай-Орақ сол шырақтардың басқы туы деген сөз болып шығады.

Ай-Орақ Үркерге (Өгізге) кездескенде – тоғысқанда жыл басы Наурыз делік...) дейді ғалым. (Әл – Машани А.Өгіз ханның қолтаңбасы. Көптомдық шығармалар жинағы 15 том Алматы Болашақ баспасы 2011 47 бет).

Орақ сөзі биік шың мағынасын береді және мұсылманның Ұлыс мейрамы Наурыз басталуы себебі де Орақты бабамыздың атымен байланысты екендігін тағы да дәлелдеп жату артық болар. Бұған тағы қосарымыз Ақжан абыз-ғалым атамыз 13 ата Жалайырға күйеу болып келеді.

14 ғасырда өмір сүрген Жалайырдан шыққан тағы бір Орақты батыр ноянға зер салайық. Хулагу Кіші Азияны жаулап алуға барғанда оның әскерінің қолбасшысы Жалайыр Елхан Джуджи (Жошы) Термалахұлы өз руларын басқарып барған ержүрек батырлардың бірі еді. Сол Елхан қолбасшының өзімен бірге әскер қатарында болған 9 ұлының бірі Орақты ноян. Бұлар Иран, Ирак, Әзірбайжан жерінде 1335/6-1432-/3 жылдары 97 жыл билік құрған Жалайыр хандығының (мемлекетінің) негізін қалаушылардың бір ғана бұтағы (Баяни Ш. Ирандағы билік құрған қазақтар оның ішінде Жалайыр ұлысының тарихы Астана 2011 жыл).

Орақ бабамыздың әлем сөздігінде хатталған Орақты, Орақ, Урақ көптеп кездеседі.

Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі (Алматы Дәуір баспасы 2013 жыл «Орақ» сөзінің 12 түріне түсініктеме бар екен. Көбісі егін шаруашылығына арналған тек Ораққа береке (тілек, Орақ мұрын, (тұмсық), Орақ пышақ үшеуі ғана басқа мағына береді. (Сонда 1005 бет).

Орақ балға 74 жыл (1917-1991 жж) кеңестік дәуірдегі жұмысшы және шаруаның символы болғандығын тағы ұмытпайық.

Қазақ елінің Орақты бабамыздың есімімен аталатын жер-су аттарын жіктемей, тек өзі жатқан жердің аты Балқаш ауданындағы Орақтөбе, Орақ- Балға колхозы, Орақ ауылы Орақ ауылдық округі екендігін айтпақпыз.

Орақты бабамыздың есімі шетел тарихында да кездеседі екен. Осы жолдың авторы Жалайыр тарихына байланысты жүздеген әдебиеттерді парақтап, соның ішінде А.Станишевтің «Афганистан» деген кітабында (Москва Воениздат 1940 жыл) Ауған жеріндегі

Орақты руын жазыпты. Ал Рейстер М.Г. «Афганистан экономика-географическое характеристика (Москва Восниздат. Географической литературы 1946 жыл 33 стр.) Ауғанның Қарани тайпа одағында Ахмедзаи, Оракзаи (сызған Қ.Н.)рулары бар екендігін жазған. Бұлар тау аймағы ГАЗНИЙ Платасы мен Сүлеймен тауында тұрады екен.

Орақты аттас рулар ноғайлы, қырым татарлары мен башқұрттарда да бар. Іздесек тағы басқа түркі тайпаларында да табылады. Орак аттас жер-су аттары барлығын 87 томдық әлемге әйгілі Ұлы Октябрь Социалистік Революциясына дейін шыққан Брокгаузь Ф.А. Ефрон И.А. Энциклопедиялық сөварыінде да кездестірдік.

Уракова гора – Саратовской губерний ... Ураковский перекачь – ... Деревня Ураковой Чебаксарского уезда ...Урак река Приморской области... (Брокгаузь Ф.А. Ефрон И.А. Энциклопедический словарь том XXXIVaС-Петербург 1902 859 стр).

Мұндай мысалдарды Қазақстанда шығатын энциклопедиялар мен анықтамаларда іздесе кездестіруге болады.

Ұрпағына ұран болған Орақты есіміне байланысты бір кесенеге ұрпақтары көңіл бөлмей келеді.

Бұл Оқшы ата пантионы дейміз бе әлде кесенесі немесе мазары дейміз бе?

Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясында (том3 Алматы 2001 жыл) былай деп жазылған: «... Аңыз бойынша қазіргі Қызылорда облысындағы Шиелі ауданына таяу жерде Оқшы ата (Мерген ата) қорымы Жалайырға кіретін Орақтының арғы Орак батырдың лақап аты екен. Кейнгі ұрпақтары оны әулие санап, атын тура атамаған көрінеді...» (Сонда 486 бет).

Дерек бойынша мұнда Асан ата,... Қыш ата, Ғайып ата, 19 ғасырдың тұлғалары - Бала би, Досбол сүйектері жатыр.(Егемен Қазақстан 2018 жыл 28 ақпан). Енді Жалайыр тарихының тамыршысы Ораз Исмайылов ағамыздың бір жазбаларына көңіл бөлейік:

1977 ж. фольклоршы Қаратай Биғожин Қазақ ССР Ғылым Академиясының Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының Қазақ ССР тарихы бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, марқұм Бекежан Сүлейменовтың қолындағы Сегізсері Баһрамұлы Шақшақовтың (1818-1854) жазып қалдырған жазбаларынан мынадай мәліметтерді алып келді: Жетісу жері тұрғылықты халқының қол бастаған баһадүрі, асқан мерген, ақиық ардагері Орақтың лақап аты – Оқшы. Бұл есім оған атқан оғы зая кетпейтін көздегіштігі мен атқыштығы үшін берілсе керек» –дейді белгілі жазушы (Исмайлов О. Айдынды Орақ ойлы Орақ. Октябрь туы 1989 жылы 21 қаңтар).

Ал түркітанушы ғалым Әуелбек Қоңыртбаев Оқшы бабамызды XI ғасырда өмір сүрген, 1043 жылы қайтыс болған деген пікір білдіреді (Қазақ елі 1997 жыл 5 қыркүйек).

Бұдан басқа да кереғар пікірлер бар. Сондықтан биыл ұлы бабамыздың туғанына 600 жыл толғанына байланысты Оқшы ата мазарына мәрмәрден «Оқшы ата - Жалайыр Орақты» деп сызықшамен жазылған тақша қойылса, ас беріліп, абаттандырылса қаһарман батыр бабамыздың әруғы риза болар еді...

Орақты батыр туралы дала ауызша тарихнамасында (ДАТ) аңыз-әңгімеле өте көп, аңыздың түбі – ақиқат деген ұлы қазақ үшін халықтың аңыздарынан артық ақиқат жоқ екендігін ұмытпайық, ағайын!

Ел аман, жұрт тыныш болса бабаның әруғы қолдап ұрпақтарға өсіп-өніп, еш уақытта ұмытпайтындығы ақиқат.

Қазақтың әрбір баһадүр батыры халқына, Отанына ортақ оларды бірігіп бөле-жармай бағалайық, ұмытпайық, ұлықтайық, ру-тайпаға бөлінбей, ағайын! Батырдың әруағын сыйлаған елдің руха азбайды, дәстүрлері де тозбайды деген халық сөзі осындайдан қалған болар шамасы, ағайын!

Замандар өтер, ұрпақтар алмасар, бірақ қазақтың аға тайпасы, Ұлы жүздің «ноқта ағысы» 13 ата тарақ таңбалы Жалайырдың «ноқта ағасы» атанған қасиетті Орақты батырдың есімі мәңгі қазақ халқының бірге өмір сүре бермек.

Төртінші:
**Жалайыр қазақтың аға тайпасы, аға баласы,
ноқта ағасы аталуы жайында**

Қазақ тарихының атасы атанған Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың (1530-1605 жж) «Алаш мыңының ішінде үлкені тарақ тамғалы Жалайырлар басты ұйытқы болған... Үлкен алаш мыңының ағасы болып келген осылар» деген даналық сөзін өзінің «Жылнамалар жинағында» бекер айтылмаған шығар деген ұғыммен осы бөлімнен бастағанды жөн көрдік.

Енді түсінікті болуы үшін «аға тайпа,аға баласы, ноқта ағасының» мағынасына тоқталайық. «Аға» сөзінің мағынасына зер салайық. «Қазақ сөздігінде» бұл сөздің 5 нұсқасы берілген екен, соның 3 ақылшы, басшы, жетекші, 4 қызмет дәрежесі, лауазымы үлкен, жоғары адам..., ол аға буын, өмірде көпті көрген, тәжірибесі мол алдыңғы ұрпақ» - деген екен. (Қазақ сөздігі. (Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі) Құрастырған Н.Уәли, Ш.Құрманбекұлы, М.Малбақов, Р.Шөйбеков және т.б.) Алматы, «Дәуір» баспасы, 2013, 25-бет)

Қазіргі тілші ғалымдар «аға» сөзін осылай түсіндірумен ғана шектелген, олардың қазақтың ру-тайпалары мен аталары арасындағы айтылатын «аға» сөзі толық анықталмағандығы қандай өкінішті-ақ.

«Ноқта ағасы» сөзі «ноқта» сөзі былай түсіндіріледі: «Ноқта ағасы зат. Көштің басында жүретін «тұңғыш ұл) бастаушы»... – делінген.(Сонда 979-бет)

Бұл екі сөздің мағынасы бір – ол құрметті, беделді, өмірдің ащы-тұщысын, қуанышын көп көрген, өз ру-тайпалары мен таларының қамқоршысы, қорғаушысы, бабаға данагөй-ақылшысы болған абыз адамды немесе ру-тайпаны атағаны белгілі.

Жалайыр тарихы түп төркіні көне заман төріне жетелейді. Ол туралы ғылыми, тарихи-тағылымды және

көркем әдебиеттерге сүйеніп жазғандай болдық. Қазақ елі тарихында жалайыр тайпасының орны, салмағы да үлесі сүбелі екендігін дәлелдеп жату артық болар.

Осы жолдың авторы Жалайыр тарихын зерттеп, майын езіп ішіп, мыңдаған әдебиеттерді БАҚ-ты парақтап, ұңғыл-шұңғылын бір кісідей тімтіне тексеріп зерттеген, зерделенген, оқығанды, жазғандарды жіктей берсек ой-сөз көп, жырлай берсек жыр көп дегендей енді сөзді зерттеушілерге, ақын-жазушыларға берейік.

Отан тарихын қазақтың шығу тегін, ру-тайпалардың шежіресін түгендеудің олардың тарихтағы орны т.б. аса жауапты өте-мөте қиындықтары мол екендігін түсінеміз. Сондықтан осы жолдың авторы «Жалайыр тарихынан» атты топтама үшінші кітаптың (2015ж. 288-бет) атын «Жалайыр – қазақтың аға тайпасы» деп атағанмын, өз пікірімді жазғанмын.

Ойда ой қозғайын, сөзден сөз туындайды деген емес пе? Тарихшы ғалымдардың, жазушылардың кім не жазғанын, айтқанын қазбаламай, түсінікті дәлелді айту үшін тек бір ғана зерттеулерлерге тоқталғанды жөн көрдік.

Қазақ халқының тарихын, әдет-ғұрпын, ауыз әдебиеті мен мәдениетін зерттеуші Құрбанғали Халид (1843-1913) Жалайыр тайпасы туралы бір ғана сөзіне көңіл бөлейік. «... Үйсін ұлдары ішінде аршындасы Жалайыр» деген екен шежіреші Қ.Халид (Құрбанғали Халид Тауарих Хамса (Бес тарих) Алматы. Қазақстан. 1995 92 бет).

Енді қазақтың үш жүзінің зиялыларының басын қосқан Қасым ханның Жалайыр тайпасына құрмет көрсетіп «ноқта ағасы» ретінде Жалайырға жүздік одақтың бір-біріне сенімді адал болуына жиналып ант бергеннен кейін бірінші бата бергізгендігі жайында сөз қозғайық.

Қазақ арасынан шыққан тұңғыш құқық магистрі,

мемлекет және қоғам қайраткері, әмбебап тарихшы энциклопедиялық білімі бар ғалым, Санкт-Петербург университетінің заң факультетін алтын медальмен бітірген (1903 жыл), Алашорданың саяси және құқықтың құжаттарының авторы, Алашорда Өкіметінің бұрынғы бас прокуроры, Семей өңірінің тумасы Жақып Ақбаев (1876-1934 жж) 1927 жылы 27 қаңтарды Семей мемлекеттік географиялық қоғамында қазақтың беткеұстар, алаш көсемдерінің қатысуымен өткен жиында «Қазақ халқының шығу тегі туралы» тақырыпта баяндама жасаған. (32 беттен тұратын).

Осы баяндамасында: «... Өз Жәнібектің ұлы Қасым хан 1503 жлы Қазақстанның билігін толық қолына алған хан болғаннан кейін... жер аймағын кеңейту ойымен өз мемлекетін қалыптастыру және өзінің сол кезде-ақ егеменді жас мемелкетінің саяси күш-қуатын арттыру үшін шамамен 1505-1520 жылдар аралығындағы кезеңде осы бірінші жалпыхалықтық құрылтай съезіне қатысуға бұрынғы Қыпшақ, Алтын Ордасының құрамына кірген барлық халықтар мен тайпалардан (Өзбекстан, Ноғайлы, Сібірстан, Қазан, Сарай және Қырым) және Моғолстан мен Башқұртстаннан делегаттар шақырады... Олар маңдайында ай сияқты қасқасы бар көк атты (көкқасқа) құрбандыққа шалып, жылы қанға сұқ саусағының ұшын батырып, осы жүздік одақ сенімді және адал болуына ат бергеннен кейін «уәдеден бұзылғабымыз қанға батайық» деп қайталаған. Жүздік одаққа адалдық жөнінде Жалайыр тобының өкілі бата берген. (Сызған - К.Н)

Осы бүкілқазақтың съезге бірінші Моғолстан тобынан негізінен ел ағасы халық қадірлейтін, жасы жеткен, ақылғой – «Ақсақалдар» қатысқан «сенаторлар латынның сенеке – қарт деген сөзінен шыққан); өз тобында да, бүкіл съезде де жасы жөнінен ең үлкен Жалайыр тобының делегаты болған...» (Сызған - К.Н)

... Бата жасаушыларды Ноқта ағасы қой жүні мен

қылдан есілген шылбырды ұстаушы аға деп атайды. Аға-жасы үлкен адам, ноқта-сауған кезде биеден ажыратылатын құлында байлайтын бас жіп. Жалайыр соңғы уақытқа дейін жаназаларда, салтанатты жағдайларда құрметті орынға отырып, бата жасап келген» деп жазған Ж.Ақбаев.

(Құл-Мұхаммед М.Алаш ардагері, Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. Алматы «Жеті жарғы», 1996, 171-174 бет).

Қасым хан қазақтың үш жүзінің ру-тайпаларының ішінен неге жалайырды таңдап, бата жасатқан бүкіл қазақтың ел билеген данагөй, батагөй, көсем билерінің, қайтпас қайсар батырларының арасына таңдап алуы бекер еместігі анық.

Бұған қосарымыз жалайырлар тарихы сыры мол көне түркі тайпасы, сан қилы X ғасырдың тарих толқынынан өткен, XIV-XV ғасырда жүз жылға жуық Иран, Ирак, Курдистан және Әзірбайжан жерінде Жалайыр хандығын құрған тайпа екендігіне ескеруіміз керек.

Бұған тағы да айтарымыз Афрасиаб, Қапаған (Қабылан) қаған, Мұқылай қолбасшы қазақ тарихының атасы Қадырғали би т.б. Жалайыр ұрпақтары екендігін дәлелдеп жату артық болар.

Тарих ғылымының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті академигі Талас Омарбеков тарақ таңбалы жалайырдың қазақ ру-тайпаларының арасында «аға баласы», «ноқта ағасы» екендігі туралы «... үш жүзге ноқта аға атанған тарақ таңбалылар (Төре, Тарақты, Төлеңгіт, Тарақты Табын – К.Н.) ежелгі жалайырлар одағында болғандар (Сызған – К.Н.) ...Тарақ таңбалылар ежелгі жалайырмен бірге алғаш ортақ одақта - төрелі күнде болып, одан соң ежелгі жалайырлар құрамында бірге болған., сондықтан да олар да кейініректе қазақ хандарына жақын болып, кейбірі ноқта ағасы мәртебесіне ие болды дей аламыз» - анықтап жазған екен

белгілі тарихшы (Омарбеков Т. Қазақ хандары қайдан шыққан? Төрелер әулеті. Жас Алаш 2020 28 шілде). Бұл көлемді мақаласында қазіргі қазақ тарихшыларының арасындағы ірі белгілі маманы Талас Омарбеков 13 ата жалайырдың көне тарихын зерттеп ғылыми жүйемен жазғандығын тағы да одан артық дәлелдеп жату артық болар.

Қазақтың аға тайпасы, ноқта ағасы атанған Жалайырдың тайпалық бір ұраны – Бахтияр, бұл Ұлы жүздің кейбір ру-тайпаларына ортақ, қазақ үш жүздері құрылғаннан бергі ұраны.

Жалайыр қазақтың аға баласы, ноқта ағасы атау, жолы жағынан үлкен болып есептеліп, той-жиында той бастаушы, бата беруші, соғыс жағдайында – билік айтушы, кеңес беруші, олжа тауып алғанда әділ үлестіруші т.б. әдет-ғұрыптары ғасырдан-ғасырға алты алаш қазақ арасында сақталып келеді.

Ал қазақ тілінің абызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі Әбдуәли Қайдар (1924-2019 жж): «... тойды жалайыр бастайды, қаңлы бата береді» - деген ел арасында айтылатын бұл сөздің мәні қаңлының ертеден келе жатқан құрметті де, көне әулет (тайпа) екендігіне, ал жалайырдың ұлы жүз руларының ішінде «ноқта ағасы» болып саналуына байланысты болса керек. Бұл дәстүр көшпелі еле арасында әлі сақталады» деп түсіндіреді ғұлама ғалым (Қайдар Ә. Қаңлы. Алматы – «Дайк Пресс» 2004, 205-бет).

Тағы бір филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаевтың жалайыр тайпасы туралы пікіріне де көңіл бөлейік: «... Бұл даланы (Жетісу, Мәуреннахр өлкесі) ежелден Үйсін мен Қаңлы мекендеген. Олар көне ғұнның тұстасы. Кейін бұл өңірге шығыстан жалайыр тайпасы келіп қоныстанады. Осы үш үлкен тайпаның негізінде Ұлы жүз (Үлкен

орда) құрылады. Ұлығы Жалайыр елі болады» дейді әдебиетші ғалым.

Белгілі Жетісудың ақын, шежіреші Асым Керімқұлұлы (1908-1973 жж) Ер Орақты өлеңінде:

*«... Ноқта ағасы Орақты атансын деп,
Халық болып өмірлік атақ тақты
Орақтыны айрықша үлкен ету,
Жол болып бұрынғыдан бізге қапты.
Сондықтан Орақтыға қол береміз,
Жасы кіші болса да жол береміз
Ұғып ал кейінгі жас жеткіншектер
Қаза жетсе бір күнде біз де өлеміз»* - деген.

Ең алғашқы қаһарман батыр туралы дастан жазған қанжар ақын Қалқа Жапсарбаев өзінің хас батырға арналған дастанында Ақкөбік пен Қаракөбікті жеңгеннен кейін ел жұрты:

*«... Жалайырға тиянақ
Ноқта ағасы сен бол деп*

Орақтыға сол жерде халқы бата береді» - делінген. (Бабалар сөзі.100 томдық, том 56... 352-бет).

Ал қазақтың белгілі саңлақ ақыны төскейде малымыз, төсекте басымыз қосылған қойы қоралас, жолы аралас көршілес найман-матай-кенже елінің біртуар айтыскер сөз шебері Сара Тастанбекқызы (1853-1907 жж) өзінің әйгілі «Қош бол, елім» атты 13 ата жалайыр елінде болып қайтқаннан кейін жазған өлеңінде:

*...Жалайыр - бейбіт, момын ел екені,
Ішінде Үйсін атам берекелі.
Ежелден барша жұртқа мәлім еді,
Үш жүздің «ноқта ағасы» ел екені. - деген.*

«Ноқта ағасы» демекші, бұл тұрақты сөз тіркесі - дәстүрлі қазақ орта символикалық биік мәртебеге ие болған қазақтың үш жүзінің ру-тайпаларының құрметті атауы.

Енді Орақтытанудың негізін қалаушы, Жетісу

тарихын жетік білетін, отыздан аса тарихи-тағылымды көркем әдебиеттің авторы Орақты батыр туралы 8 мақала (тек менде барлығы) бір баян жазған, жазушы-фольклорист Ораз Исмаиловтың «Ноқта ағасы» қалай аталғаны жөніндегі тек бір мақаласын қысқартпай толық бергенді жөн көрдік.

...Түркістан түбіндегі қан көп төгілген бұл жойқын соғыс ел аузында «Сауран қырғыны» деген атпен қала берген еді. Ал Сауран қаласының билігі сол күннен бастап Жәнібектің екінші баласы – Ереншінің қолына өткен.

Сол жолғы сәтті жорықтың соңында Керей хан мен Жәнібек үлкен бір мәрттік жасаған. Түркістан ішінде өткізілген ұлан асыртойдың үстінде қазақ хандығының қазығы қағылып, шаңырағы көтерілгелі бергі, әсіресе Орақты батырдың қазақ жұрты үшін жасаған ересен ерліктерін әспеттей келіп:

Батырдың қалған қолқасын ел болып орындайық! – деген жарлық тастаған. Көптің көңілінен шыққан бұл хабар табан астында қолдау тауып, Орақты батырды орталарына алдырған. Сөйле батыр, айт тілегінді? Әперейік пе, хан қызын? Әперейік пе, балдызын? Батырда үн жоқ, ризалық кейіп бар.

Сөйле, батыр, ойың бар ма байлықта? Төрт түлік мал, қазынаны қалаймысың әлде сен? Алтын, күміс, ділде керек пе түпсіз кен? Батырда үн жоқ, түрінде терең толғам бар. Қаумажалаған жұрт қояр болмаған соң, Орақты батыр бұрыннан көкейінде жүрген бір ойды айтпаққа оқталған. «Төрт түлік мал, қазына, байлық, мәртебе, мансап, атақ, даңқ бәрі опасыз дүние емес пе? Одан не із қалар дейсің?»

Хандары да сабыр сақтап, қарап отырған соң былайғы жұрт та ыждахатпен күтуде. Ханынның да қызын құшқанмын, байдың да қызын қысқанмын. Ендігі ұрпағым қара қыпшақ қызы Қарлығаштан өсіп,

өрбіп жатса болғаны. Күллі қазақтың аузы дуалы ағалары мен ақсақалдары, ақылмандары мен билері, көсемдері мен шешендері, батырлары мен бағландары, жаңа жұртымыздың басын ұстаған көреген де кемеңгер Керей хан мен Әз-Жәнібек болып, бір тілегіме кеңшілік етпек екенсіздер, - көсегелеріңіз көгерсін! Көңілдеріңіз өссін! Айтайын.

Иә,иә! Мұндай бақыт әркімнің басына қона бермейді.

Сөйле! Менің жалғыз ғана тілегім – ұрпағым қай заманда да олжаның алдын ұстайтын, бүгінгідей жеңіс, қуаныш тойларды бастайтын «Ноқта ағасы» (Сызған К.Н) болсын? – деп қысқа қайырып, хандарды да, қарашаларды да, былайғы халықты да қайран қалдырған.

Апырау, осы ма бар сұрағаны?

Бұ несі? Ақылы қайда кеткен батырдың?

Әркім-әркім әртүрлі оймен Орақтыны назарға ала бастаған сәтте Әз-Жәнібек:

Оу, халайық? Орақты батыр не ғылса да ойнап жатқан жоқ, ойланып айтты. Уәде Құдай сөзі, әумин делік! - деп қолын жая берген. Тежелеген, телмеңдеген ешкім болған жоқ. Әлшағырұлы Орақтының көп алдында тілеген тілегі қабыл болсын! «Ноқтағасы!», «Ноқта ағасы!», «Ноқтағасы!» .

«Ноқта ағалық» ұрпағынан ұрпағына ұлассын! Мәңгілікке жалғассын! Жан дүниесі еріп, елтіп, алпыс екі тамыры түгелдей иіп кеткен Орақты батыр өзінің Ақтабан жүйрігін бата оқырға көлденеңнен тарттыра берген.

«Ноқта ағалық» рәсім сол күнгі тойдан бастап өмірге келіп еді.

Бірақ алмағайып заман әлі алда болатын ...» деп жазған екен Орақтытанушы Ораз ағамыз (Исмаилов О. Орақты батыр... Талдықорған Офсет баспаханасы 1995, 27-28-бет).

Бұған тағы қосарымыз аға баласы ноқта ағасы туралы

бес аңыз туралы Ораз ағамыз «Әлшағырұлы Орақты батыр (1420-1501) 29 беттен тұратын мақаласында толық жазылыпты (Исмаилов О. Әлем тарихындағы жалайырлар Алматы Дәуір 1999, 319-345-бет).

Осы жерде ой елегіне Ескелді би ауданының тумасы, белгілі жазушы, ақын, өлкетанушы Әбдіқадір Алшабаевтың (1939-2014 жж)екі шумақ өлеңі еске түседі:

*«... Тарақ таңбалы сал жалайырмын,
Кедейге берген мал кере қайырмын.
Жауына ұрандап қарсы шабатын
Маңдайға соғар қол дайырмын
... Тарақ таңбалы жалайыр ұлымын,
Салтын сақтаған сыйлағанның құлымын
Танысаң қазақпы, танымасыаң тозақпын,
Жолы үлкен алаш та, Ұлы жүзде ұлымын*

(Алшабаев Ә. Таң жыры. Өлеңдер мен балладалар Алматы Аңарыс 2014, 46-бет)

Аға баласы, ноқта ағасы деген сөз туралы талай қоғам қайраткерлері, этнографтары өз пікірін жазып кеткен соған зер салайық. Академик Әбдуәли Қайдар; Ноқта ұстары – Жалайыр. Ноқта ағасы Ұлы жүзге және бүкіл қазақ тайпасына ұлық ноқта аға етіп жалайырды белгіледі деп жазған ғалым (Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? Алматы Дайк Пресс 2008, 425,431,433-бет).

Ал тарихшы, этнограф, ғалым Халел Арғынбаев «Жалайыр» атты мақаласында: «... Ұлы жүз рулары ішінде Жалайыр ноқта ағасы, ең үлкені, құрметтісі және жауынгері болып есептеледі. Жалайырдың жауынгерлегі жайында көптен бері қалыптасқан «Әзірейіл барда жаның бар деме, жалайыр барда малым бар» деме деген халық мәтелі де растайды» дейді этнограф, ғалым (Арғынбаев Ғ. Мұқанов М. Востров В. Қазақ шежіресі хақында Алматы Атамұра 2000, 84-бет).

Қазақ шежіресі туралы бірнеше кітап жазған шежіресі

Зайыр Сәдібеков жалайырдың ноктағасы туралы былай жазған екен «... Ұлы жүзге жататын тайпаларда және бүкіл қазақ тайпаларында ұлықтық құрмет жалайырға берілген «ноқта ағасы». Тойда, аста, жиындарда барлық тайпалардың ішінде төрге отыратын, жалайырға бас, жамбас алдымен ұсынылады» деген шежіреші (Сәдібеков З. Қазақ шежіресі Ташкент «Өзбекстан» 1991, 45-бет). Осы шежіреші өз кітабында жалайырдың нокта ағасы туралы тағы да екі деректі әдемілеп келтірген (сонда 82, 127-бет).

Жоғарыда келтірген өз заманымыздың ғалымдардың және жазушылардың ой-пікір, енді 19 ғасырда өмір сүрген Ресей патшалық империясының қазақ жеріне отарлау саясатын жүргізу үшін жіберген генерал-лейтенант, Мемлекеттік кеңестің мүшесі, әскери жазушы, 1883-1893 жылдары Сырдария облысының әскери губернаторы Н.И.Гродеков (1843-1913 жж) қазақ тарихын шығу тегін, әдет-ғұрпын, т.б. зерттеп (Киргизи и каракиргизи Сырдарийнской области (1889 жылы) зерттеу еңбегінде қазақтың үш жүзінің арасында жалайырдың ру-тайпаларының аталығы мен құрметтілігі туралы жазыпты: «... Жалайыр қазіргі нокта ағасы болып есептеледі. Жиын-тойда, табак тартқанда рулардың үлкені Жалайыр бар ма деп сұрайды. Жалайыр жоқ болса, құрметті Ошақты руына ие болады» деп жазған генерал-губернатор (Гродеков Н.И... 2-ое изд. доп. Астана Алтын кітап 207 13 стр Библиотека Казахской этнографий 50-ти т 23).

Ұлы жүздің ата-бабаларының арасында Жалайырлар соңғы уақытқа дейін жаназаларда-салтанатты жағдайларда құрметті орынға жайғасып отырып, бата жасап келгендігін тағы еске саламыз.

Енді өткен ғасырдың 70 жылдары Оңтүстік Қазақстан өңірінде болған бір мерейлі мерекелі іш-шараларының куәсі болған қарымды қаламгер, белгілі журналист көп

жылдары Талдықорған-Алматы облысының газетінде редактордың бірінші орынбасары болған, беделді Жанат ағамыз Дүкенбаевтың маған 2009 жылы маусым айында берген Орақты батыр туралы бастап бітірмеген қолжазбасынан үзінді келтірейік:

...1969 жылдың күзі еді. Бұрынғы Талдықорған облысының Киров ауданындағы орталық аптеканы (дәріхана) басқарып тұрған Талас деген азамат өзінің туған топырағы Шымкет облысың Түлкібас ауданында көшетін болды. Онымен сол жылы университеттің журналистика факультетін бітіріп келіп облыстық «Октябрь туы» газетіне орналасқан кездері танысқан едім. Сондай жайдары жан екен. «Маратым мен Қайратым үйленсе, сен тойымның төрінде отыратын боласың. Шақыру менен, келу сенен» деп уәде байластық. Айтқандай келесі жылы Қайратымның қуанышына келгейсің деген телеграмманы алған соң жолдасым екеуміз пойызбен Түлкібасқа тарттық.

Жазға бергісіз оңтүстіктің күзі қайнап-ақ тұр екен. Ыстықтан «құлақтары бүрілген» жапырақтар тыныс алып, тойға жиналған халыққа көлеңкелерін түсіріп, жан шақырта бастады. Бөтен жұрт, бөгде адамдардың көңіл-күйлерімен табыса кету де онай емес. Бір кезде дабыр-дыбыр басылып, асаба шықсын ортаға.

- Халайық, сөзге құлақ салайық, - деді де, «орталарыңда жалайырлар Ноқта ағасы бар ма, бар болса маған қарай келсін»...

Құлаққа ұрған танадай тыныштық. Құлағым қате естімесе дәл солай айтылды. Онысы несі деп мен отырмын. Асаба тағы да «орталарыңызда аға баласы Жалайырлар жоқ па?» деген сөзді қайталаған соң, мұнысы несі екен деп тұсынан мен, менен жоғарылау тұстан жасы сексенді алқымдап қалған сирек сақалды қария көтеріліп, асабаның жанына келдік. «Иә, келдік» дегендей жаутаң қағамыз, ештеңе түсінбей.

Қазақтың үш жүзінің аға баласы болсаңыз онда осы тойға бата беріңіз, деп микрофонды ұсынды асаба. Сәл ойланып тұрды да ақсақал батаны төкті-ай десеңші: Ақ тілектен төгілген аталы сөздер екі жастың болашағына тату-тәттілік, өнегелілік отбасындағы үлгілілік тілей келе:

*...Қысылғанда қолдайтын,
Қамыққанда демейтін,
Қорыққанда жебейтін,
Орақтының ерлігін берсін, әумин...*

Батагердің үстіне шапан жабылды.

Шерния қария шежірелі қария адам болып шықты. Ол қазақтық нокта ағасы. Ұлы жүз жалайыр тайпасының Шуманағына тарайтын Орақты батырдың шөбелегі екен. Жамбыл облысының Мойынқұм аталатын аймағында ұрпақ жайған қоралы ауылдан көрінеді. Жоғарғы инженерлік білім алғаннан кейін теміржол бойында әртүрлі жұмыстар істеген. Көпті көрген оқыған мен тоқығаны бар екендігі сөйлеген сөздерінен-ақ көрініп тұр. Қай тақырыпта әңгіме қозғасаң да қарияның хабары мол екендігін байқағаннан кейін асабаның «Жалайырлар болса ортаға шықсын» деп алабөтен қозғай айтқан әңгімесіне қайран қалған едім»-деп жазған қолжазбасында белгілі журналист Жанат Дүкенбаев. Жанат абыз ағамыз сексеннің сенгірінен аман есен асып барады.

Ал біздің жалайырлар шоғырланған Алматы облысының Балқаш, Кербұлақ, Көксу, Ескелді, Қаратал аудандарымен Талдықорған, Текелі қалаларында батагөй, данагөй бұрынғы партия-кеңес көсемдері, әкімдері мен зиялымыз деп кеудесін қағып жүргендер, одан қалса еркектер отырған жерде қатындар бата беретін дәстүрге айналып барады...

Ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан ата-баба салтын ұмытып бара жатқанымызға кім кінәлі деген

сұрақ туындайды. Біз өзіміз төрде орын бермейтін, той жиында сөз бермейтіндер: қазіргі әкімдердің қасында «штатный» батагойлер барлығын телеарнада БАҚ-та көріп, оқып жүрміз.

Қазір біз ұлттық ерекшелігімізді, салт-дәстүрімізді сақтамай оларды ұлтшылдық деп әдеп-ғұрпымызды орындамай, ұл-қыздарымызды инабатты, иманды болып ата-баба салтын орындап ардақтап өссін деп өсірсек ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан халық мұрасын, үлгі сақтамақ.

Қазақтың аға тайпасы ұлы жүздің ноқта ағасы тарақ таңбалы он үш ата Жалайыр ұрпақтары қахарман Орақты бабасы талай қайталанбас ерліктердің иесі болған – сол бабаның тікелей ұрпақтары осы өзіміздің жер жаннаты аталған Жетісуымыз да қадірлі халқымыздың құрамын толтырып, баршамызбен бірге білекке-білек, жүрекке-жүрек түйістіріп, қатарымызда жүр. олардың атадын балаларына мирас болып, неше ұрпақтары арқылы шежірелер жазылып келе жатқан.

Жалайыр шежірелерін бірін Р.Толқымбеков, Д.Жақсылықов, Әлішпановтар әулеті т.б. жазып құрастырып шығарған.

Бұған тағы қосарымыз Ораз ағамыз жазған «Бір атаның үрім бұтағымыз» деген естелік кітабында (Алматы 2012) 57 бетінде Орақты батыр бабасынан өзіне дейінгі шежіресін жазып қалдырыпты.

Кең байтақ, көп ұлтты еліміздегі әлеуметтік-экономикасының тағы басқа саласында қажырлы еңбек еткен, еңбек етіп жүрген орта ғасырда өмір сүрген Орақты қаһарманның ұрпақтары: Әбдіқадір Дайыров дала академигі, Социалистік Еңбек Ері, Ноғайбаева Саумал Социалистік Еңбек Ері, Бегімбетеов Амангелді Талғар ауатком төреғасы, Іле аупартком бірінші хатшысы, Бек Тоғысбаев-жазушы, драматург, халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері. Әбікен

Сарыбаев – Халық ақыны, Әліпқожа Исмайлов ІІМ полковнигі, Ораз Исмайлов жазушы, ақын фольклорист, Амангелді Тоқымбетов сазгер, дирижер, ҚР Мәдениет қайраткері Нұрсан Әлімбаев тарих ғылымың докторы, ҚР еңбек сіңірген қайраткері. Дүйсенбі Нұрғалымов физмат ғылымдарының докторы, Жұлдыз Шалғымбаева тарих ғылымының докторы. Ғалия Темірбекова актриса ҚР мәдениет қайраткері, Мақатай Сансызбаев КСРО және ҚР құрметті теміржолшысы, Зәріпбай Оразбай дінтанушы аудармашы, Марат Әбдірахманов белгілі кәсіпкер-мецинат тағы басқа санлақтары және жайсандары.

Қазақтың ұлы жүзінің, он үш ата тарақ таңбалы аға баласы, «ноқта ағасы» жалайырлар, замандар өтер, ұрпақтары алмасар, бірақ ұрпақтары өсі-өніп өрісі кеңее бермек.

Қысқаша болсада жалайыр тайпасының қазақтың аға тайпасы, аға баласы, ұлығы «ноқта ағасы» екендігін тарихи-тағлымды деректемелерге сүйеніп қысқаша жазғандай болдық.

*Бесінші,
Ел қорғаны Орақты батыр*

Кез-келген ел өмірінде, тарихында батыр мен батырлықтың алатын орны ерекше бөлек. Қазақта «батыр бір оқтық» деген мақал ба, оны дұрыс мақал деп айту қиын. Батыр өлгенімен оның теңдесі жоқ ерлігі, биік рухы ел арасында мәңгі сақталады. Ал ол жадында қалған ерлік қайта жаңғыру қасиеті бар.

Батырлық-ең алдымен рух, жан ірілігі және биіктігі рухсыз тән биологиялық масса ғана. Батыр көрсеткен үлгісі қоғамда рухани сілкісі туғызатыны сондықтан, батырлық пен рухтың бір тұтас екендігінің айғағы.

Батырлық елінің еркіндігіне, жер бүтіндігіне өмірді арнау деген сөз.

Еліне қорған болған Жалайыр Орақты батыр кім десе, ол жан тәнімен жерін, елін қорғаған ұлтын ұйыстырып халқына пана қорған болған, қазақ хандығын қалыптастыруда айрықша тер төккен, халқына қадірлі би, асқан сөзімен елді аузына қаратқан кемеңгер, шешен өз заманында аса ірі тарихи тұлға болған.

Орақты батыр ет жүректі, балуан білекті, ақылды, қайратты, батыл қайтпас қайсар, өжет мінезді, бес қаруын жақсы менгерген, соғыс тәсілін жақсы білген қолбасшы, осындай қасиеттерімен ерекшеленген, тарақ таңбалы Жалайыр батырларының бірі нөқта ағасы атанған әрі бірегейі екендігі тарихта хатталған. Орақты батыр бүкіл алты алаштың елі мен жерін өз отандастарымен бірге қорғады, олардың жаулардан азат етіп бостандыққа жеткізген әйгілі қазақ батырларының мәлім тұлғалартың қатарынан саналады.

Бұл бөлім де жалайырдан шыққан қас Орақты батыр туралы болмақ. Енді оның ерлігі туралы қолда бар деректемелермен ғалымдар мен жазушылардың еңбектеріне зер салайық.

Қазақ елінің бас сөздігі «Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы»... Орақты (15 ғасырда өмір сүрген)-қол бастаған батыр. Керей мен Жәнібек хандардың тұстасы. 1465 жылы шаңырақ көтерген қазақ хандығының нығайуына үлкен үлес қосқан (Сызған К.Н) ойрат басқыншыларына қарсы шайқастарына ерлік көрсеткен... деп жазылған екен. (ҚҰЭ том 7 Алматы Қазақ энци 2005, 161-бет)

Орақты батырдың ерлігі туралы Қазақ тарихы (614 бет) Айбын (608), Абылай хан(411), Жетысу (495 бет) энциклопедиясында, Бабалар сөзі том 56 (323-356-бет) хатталған және басқа энциклопедияларда анықтамалықтарда бар.

Орақты батыр бабамыз туралы мәліметтерді ұлт жанды ер жүрек қайсар алғыр бірбеткей тура мінезді айтқаннан қайтпайтын мәрттігін таныса түсеміз.

Ол қазақ хандығы құрылмай тұрып Әбілқайыр ханның (1412-1462 жж.) әскерінің батыр, белгілі қолбасшы болған. Әбілқайыр хан Орақты батыр қолбасшы туралы былай лебіз білдір екен : «... Орақты менің қынабындағы қылпып тұрған қылышым... Орақты менің айбарым! Менің абыройым! Бұл тірі тұрғанда мені алатын жау жоқ! Бұл жолғы низамды да өткізбепті. Ендеше батырдың айбынын асырып, ата жолымен ат мінгізіп шапан жабу лазым. Бұл менің құтым, менің құппаным»- деп хан жалайыр Орақтының баһадырлығын жоғары бағалаған сыйлаған (Исмайлов О. Орақты батыр... 8-бет).

Жаратылысында бір беткей қайсар Орақты батырдың алғашқы ерлігі. Ноғайлы елінің басшылары Әбілқайыр ханның екі бүйрегіне қадалған темір қазықтай болып, тайталаса беріпті. Хан сол елдің әмірінің басын кесіп беруді өзінің сенімді қолбасшысы Орақты батыр мен оның үзенгілес жан серігі, ақылшысы Сұпатай (Сұпы би) батырға жүктеп, бір түмен әскер беріп жіберіпті. Екі арада болған соғыста әмірдің басы кесіліп батырдың

қанжығасына байланып, ханға табыс етіледі. Бірақ хан ұрыста Орақты батыр ауыр жараланады. Оны ханның өзі алдына шығып қошеметпен қарсы алады.

Халқымыздың қай қаһарманын алсақ та, олардың ерлік істерін ұрпақтары осы күнге дейін бір-біріне айтып данағой, абыз, шежіреші көпті көрген, көп оқыған ақпа құлақ бабаларымыз арқылы жетіп отырған.

Орақты батырдың өмір жолы солай, мейлі шежіре әңгіме аңыз көркем шығарма немесе жыр дастандарға көңіл бөлсек батыр бабамыз 15 ғасыр ішінде туып, өмір сүріп туған жері мен елі үшін жан аямай ерлікпен күрескендігін анық аңғартамыз.

1446 жылы Әбілхайыр хан Даулет-Қожа ұлы Сырдария бойындағы сауда мен қол өнер орталығы болған стратегиялық қалаларда-Аққорған, Сауран, Аркөк, Созақта жаулап алып, Моғолстанға батыс жақтан қауып төндіреді.

Шығыс жақтан ойрат жоңғарлары Моғолстанға шабуыл жасай бастайды. 1456-1457 жылы ойрат-жоңғар әскери феодал ақсүйектері Шу алқабы арқылы Сырдария бойындағы қалаларға баса көктеп кіріп, Сығанақ қаласы түбінде Әбілхайыр ханның әскерін талқандайды. (Мәсхұт Ибн Осман-һапстани. Тарихи Әбілхайр хан... 336-339 бет).

«Сығанақ қырғынынан» кейін Орақты батырдың қаны ойраттарға қатты қарайған «иынғасыға исі басшы» дегендей, сол жойқын жеңілісте белгілі дәрежеде Әбілхайыр ханның өзі де себепкер болғандықтан және алғашқы мақаламызда жазғандай Әбілхайыр ханның екіжүзді, қатігездігінен қарындасы «Әйкем бегім, оқиғасынан» тағы басқа себептерден кейін Орақты батыр бұдан былайғы өмірін одан аулақтау өткізуді жөн санағанға ұқсайды.

Оның ол ойы тарихи жағдай үстінде оңға да басқан. 1456 жылы бұрынғы Ақ Орда ханы Ырыс (Орыс, Урус)

ханның немерелері Керей хан Әбілхайырға қарсы шыққан ірі тайпаларды бастап Жетісуға қоныс аударған. Моғолстан ханы Есенбұға оларды қуана қарсы алып өйткені ол да Әбілхайырды жек көретін, өзінің ішкі және сыртқы жағдайларын нығайтуға пайдаланбақ болған. Есенбұға оларға Шу өзені мен Талас бойынан орын берген. Сөйтіп Керей хан мен Жәнібек хан осы батыс Жетісудағы Қозыбасы деген жерді орталық ете отырып, тұңғыш қазақ хандығын, мемлекетін құрғандығы тарихтан белгілі.

Әрине, жас бүлдіршінге әркім-ақ әлімжеттік ете алады. Жаңа ғана ірге тәуіп, шаңырақ көтерген жас қазақ мемлеттіне Іле өзенінің шығыс бетінде Амасанжы тайчы бастаған тыныштық бермеген. Орақты батырдың ел қорғаудағы ерлік істері осы кезеңдерде айқын көрінеді.

Алты алаштын қолбасшыларының бірі тарақ таңбалы жалайыр ру-тайпасының және басқа рулардан құралған әскерлерді басқарған.

1462 жылы Моғолстанның ханы Есенбұға қайтыс болғаннан кейін ойраттар қазақ хандығына да, Моғолстанға да шабуылдарын жиілетіп, тыныштық бермеген. Сондықтан да сол кезде кемел күшіне келген Орақты сынды батырлардың ат үстінен түспегендіктері ешқандай дәлелдеуді қажет етпейді деп ойлаймыз. Ол жойқын соғыстардың сол ғасырдың соңына дейін бірде бір толастамағандығы тарихи шындық.

Орақты батырдың замандастары кімдер болғандарын ұрпақтары естен шығармаса дейміз. Мәселен, Әбілқайыр ханның қолбасшысы қара қыпшақ Қобыланды. Ырыс (Орыс) ханның немерелері. Керей хан мен Жәнібек сұлтан, Моғолстан ханы Есенбұға шапқыншыл ойрат – Амасанжы үзеңгілес досы, құрдасы, серігі, ақылшысы Сұпатай батыр, би және тағы басқалар.

Тарихшы, шежіреші абыз ата Рахметолла Толқымбетұлы (1914-2008 жж.) өзінің Орақты батыр

мақаласында мынандай деректемелер келтіреді: «..1443 жылы қазақ хандығының негізін қалаушы Керей хан Барақұлы Орақты батырды өзінің жасағына қолбасшы етіп тағайындады.

1472 жылы ойраттар Жетісуға кезекті шабуылын жасады. Орақты батыр ұрысқа қатысып ата жауына тосқауыл қоя білді» деп жазған екен тарихшы ұстаз атамыз. (Толқымбекұлы Р. Жалайыр. 12 ата. Шежіре. Алматы-Дәуір-2000, 667-бет).

Енді Баһадүр Орақтының тағы бір ерлігіне көңіл бөлейік. Әбілхайыр хан өлгеннен кейін хан болған. Мұхамед Шайбани хан Түркістан қаласынан ойраттан шыққан екі Аққұрық пен Қарақұрық батырларын бастаған екі лек әскерлерді тосқауылға тастап кетеді. Осы соғыста ер Орақтының осы екі ойраттың қас батырымен жекпе-жекке шыққандығын мемлекет және қоғам қайраткері, белгілі Жетісу тарихының хас шебері, Орақты батыр туралы бірнеше мақала жазған Шаяхмет Халықов (1907-2001 жж) атамыздың деректеріне көз жүгіртейік:

«...Ең алдымен жекпе-жек шайқасқа Аққұрық шығады. Орақты басқа батырларға: «Әлі жассындар, жазым боласындар, жазым боласындар» деп өзі шығады. Осы сәтте-ақ Аққұрық кезек күтпестен садағын шірене тартып жібереді. Зырқыраған жебе Орақты батырдың аспанға атылған арғымағының шекесіне қадалады. Көктеңбілінің басын құшып отырған батырға басқа ат көлденең тартылады. Оған қарғып мінген батыр адырнасы алты қарыс садағын толғай тартады. Садақ оғы Аққұрықтың тамағына қадалады да, дулығалы басын бұлғаң еткізеді. Оның мөңкіген аты сүйретілген денені тепкілеген күйі Керей мен Жәнібек ханның алдына әкеліп сылқ еткізеді.

Енді жекпе-жекке Қарақұрық шығады. «Орақты, өлсем армансызбын, ал кезегіңді» деп қарсы келіп

касқайып тұрады. Қорамсаққа қол салған Орақты садағын үш рет толғап атады. Сұр жебе Қаракұрлықтың құранды ерін қақ жарып, сауыттың кіндік жағындағы қуысынан қадалады. Қаракұрлық топырақ қапқан: соң қазақ сарбаздары жауға лап қойып, ту-талапайын шығарады. Орақты батыр бастаған қалың қолдың алмас қылыштары мен ұшқыр жебелерінен жау жасағы күйрейді. Бұл шайқас ел аузында «Сауран қырғыны» деп аталады. Содан бастап Сауран қаласы Жәнібектің екінші баласы Ереншінің қолына өткен.

Сол жеңістен кейін Керей мен Жәнібек Түркістан қаласында салтанатты түрде той жасайды. Орақты батырдың орасан ерлігі әспеттеледі. «Батырдың қолқасын ел болып орындайық», – деп батырды ортаға шығарады. – Сөйле батыр, айт тілегінді» Сонда Орақты батыр айтады: «Төрт түлік мал, қазына-байлық, мәртебе-мансап, атақ-даңқ – бәріопасыз дүние емес пе! Ханның да, байдың да қызын құшқанмын. Ендігі арманым – қара қыпшақ қызы Қарлығашты алып, содан үрім-бұтағым өрбісе болады. Ұрпақсыз қай заманда да олжаның алдын ұстамайсың, бүгінгідей жеңіс тойларын бастайтын нөқта ағасы болсам». Әз Жәнібек: «Ей, халайық, Орақты батыр ойланып айтты. Уәде құдай сөзі. Әумин!» деп қол жаяды. «Нөқта ағасы ұрпағы ұрпағына ұлассын!» деп Жәнібек өзінің Ақтабан атын сыйға тартады» – дейді Жетісу тарихын көп зерттеген жазған абыз қайраткер ағамыз Шаяхмет. (Халыков Ш. Орақты батыр, Жетісу 13 қаңтар 1998 ж.).

Қай ұрыста болмаса да батырға біткен тұрпаты үйілмеді, мол пішін кемішеген кескін келбеті өзгермейтін емшінің дініндей шымырды кесек денесі бір қалыпты болып тұратын, қолында өткір қылыш, ұзын найза, ұшқыр жебелер сай болатын.

Ал халық ақыны Қалқа Жапсарбаевтың «Орақты батыр» дастанындағы қас батыр ерлігіне көңіл бөлейік.

Бұл дастанда екі қалмақ батырымен, Дүнген ханмен, Ақсай ермен соғысқаны суреттеледі:

*«... Дабылды батыр қазады,
Ханның елін шабады
Қалмаққа ойран салады,
Қашқандары қалмақтың
Ханына олда барады.
Дүнген хан халқын жиганша
Қазақтың қалың қолымен
Батыр бұзды қамалды.
Талап қылып талпынбай,
Мұратқа адам жетер ме?
Ел үшін туған егейлер
Майданға кірмей кетер ме?
Қалмақтың Ақсай ерімен
Орақты шықты жекеге
...Дәл жүректің басынан,
Шеміршектің қосынан
Найзамен бала көмеді
Атынан дауды ұшырады,
Қаңбақтай жерге түсіреді
Ақтөбел атын жетектеп,
Орақты батыр жөнелді
Ақсайды батыр өлтіріп,
Қасқыр қырған қойдайғып,
Қалмақтың елін бөледі*

Көшелерін қан қылып...»

деп әдемі жыр маржанын төгеді халық ақыны Қалқа (Жапсарбаев Қ. Орақты батыр/Бабалар сөзі 100 томдық 56 том Тарихи жырлар. Астана Фолиант 2009. 305-356-бет).

Бұған тағы қосарымыз халық ақыны дастанында Орақты батырдың 17 мен 31 жас аралығындағы ерліктерін тағы да жыр шумақтарымен көмкерген (331-332:340-344; 357-бет).

Қаһарман батырдың тағы бір жекпе-жек ерлігін «Қобыланды батыр» эпосынан келтірейік:

*«... Орақты батыр бу жақтан
Ақ тайлақты сол жерден
Іліп тастай береді
Ел Орақты бір шаншып
Көк ала атпен біршымбай*

Сыпырып өтіп жөнелді» - делінген (Ақсауыт Батырлар жыры. 2 томдық. 1 том Алматы Жазушы 1977 127 бет).

Ал белгілі жазушы Ілияс Есенберлин өзінің «Көшпенділер» тарихи трилогиясының бірінші кітабы «Жанталаста» Орақ батырдың өмірі мен ерлігі туралы бірнеше беттер арналғандығын еске саламыз.

Батыр да, хан да, қараша да адам ғой. Оның өмірінде жетістігі мен кемшілігі де бар ғой, енді соған көңіл бөлейік. Ораз ағамыз өзінің «Орақты батыр» дастанында бабасының ерлігі мен түр-келбеті жайлы «...айбарынан ай жасырынып жұлдыз үріккен батырдың орда сырты, жау ішіндегі жер жағдай даңқы мен бет қаратпайтын үдеп бара жатқан сұрапыл сұсты» деп жазған екен. (Исмайлов О. Орақты батыр ... 10-бет). Бұған қоса жазушы Баһадыр Орақтының өмірде қорқатын бір-ақ нәрсесі болушы еді. Ол –қайдағы бір оқ (сонда 30-бет).

Ұлы тұлғалы адам табиғатына тән өзін қолдап, демеп, қорғап жүретін киесі барлығы тарихта белгілі. Ел Орақтының киесі жолбарыс екендігін тағы хаттаған қаламгер. Ораз Исмайлов ағамыз: «... Орақты қатты қаһарланса сол жолбарыс батырдың оғынан бұрын атылып, қарсыласын көк жүректен жарып өлтіреді екен» деген ел арасында аңызда болыпты (сонда 10-бет) дейді.

Қас батыр бабамыз тек батырлығымен ғана тарихта белгілі болмаған, ол өз аталарының, руының биі, көсемі, шешені, қайраткері де болған. Енді бабамыздың билігі туралы қысқаша түсінік берейік.

Би өз ру-тайпаларын, хандық басқаруда оның ішкі сыртқы жаулардан хандарымен қатар жұртты барлық ынта ықыласпен жанын сала қорғайды. Алқа биде өз елінің қамын жеп, дәстүр салтын терең сақтау үшін ешкімге мойынсұнбағаны анық. Тарихи жылнамаларда және ел аузында сақталған деректер бойынша, қазақ хандығын құрған өз Жәнібек ханның алпыстан астам биі болған екен. Соның бірі – біздің бабамыз ер жүрек, данагөй Орақты болған.

Орақты баһадүр өз ру-тайпаларының жалпы жалайыр тайпасының барлық жағдайын жасауға абыз, данагөй, батагөй, ақсақалдармен келісіп жасап отырған. Әбілхайыр хан тұсында оның қол басшысы, биі бола тұра қазіргі Өзбекстанның Шыршық аймағында жалайырларға тұрақты жерге орналастырған. Жерін, елін қорғаған қамқор болған.

Еліне жайлы қоныс, малына өріс тауып, оларға тыныштық өмір әперген би-шешен, қайраткер ретінде ел Орақты бабамыз табыла білді. Сол кезде оған ақыл-кеңес беруші жан досы, құрдасы, қаруласы руласы Сұпатай батыр (Сұпы би 1415-1505 жж.) бірге болған айта кеткен жөн болар.

Орақты бабамыз қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерін шырық айналып, өмір сүріп тіс барға тістетпей, ауыз барға алдырмай өз ел-жұртына арман болған ата-бабасының қонысы жер жәннаты Жетісу жеріне аман есен қорған боп алып келгені тарихта тағыда белгілі.

Ер Орақты сөзге шешен болған, би-шешен деген анықтауыш ру-тайпа басшыларының биік лауазымы ретінде есімдеріне қосарланып, қатар айтылып келген, шешен-майда сөздің саңлағы, бірде астарлап, бірде мысқылдап, сүйекке тигізіп мақтамен бауыздағандай етіп, қажет жерінде қара тасты қақ айырып, түсер семсерден өткір, от ауызды, орақ тілді, ұшқыр ойлы, сөз зергері бабамыз Орақты болған.

Енді тағыда Орақты батырдың қолда бар бес суреттері жайлы түсініктеме берейік. Баһадүр бабамыз туралы бірінші мақаламызда «...Ең алғашқы шара батырдың ұрпағы Серік Әбікенұлы ержүрек батырдың суретін алғашқы рет түрлі-түсті ретінде жасағанын айтқанбыз. Орақты батырдың қазір қолда бар төрт түрлі түсті суреттері бар екенін жазған едім (Алатау 10 сәуір 2020 жыл). Ер бабаның тағы бір суретін таптым сонымен:

Бірінші, суретін салған Қойлыбай Мендешов КСРО және ҚР суретшілер Одағының мүшесі.

Екінші сурет қарымды журналист Серік Әбікенұлы Қойлыбайдың суретін алып түрлі-түсті етіп салдырған суреті (Алатау 10 наурыз 2020 жыл).

Үшінші сурет тарихшы Рахметтолла Толқынбек ұлының «Жалайыр, Он екі ата Шежіре» кітабында Орақты батыр басында қазақтың ақ қалпағы бейнеленген.

Төртінші сурет Жетісудың өлкетанушысы Жақан Балшентегі шығарған «Әулие аталар» Дәуір баспасы жылы, белгісіз) 53 суреттің түрлі-түсті суреттердің нөмір 25 суреті Орақты батыр, суретшінің аты жоқ.

Бесінші сурет қаһарман батыр бабамыздың басында дулығасы және сауыты мен салынған түрлі-түсті суретті салған Әліби Сейсов мүсінші, ҚР Суретшілер Одағының мүшесі.

Бұл тек менің қолымда бар бес сурет. Әлі де батыр бабамыздың ат үстінде, толық бойымен тағы басқа бейнеленген суреттері шығуы мүмкін, суретшілер өзінің ата-бабасының, қайын-жұртының тағы басқа суреттерін Орақты батыр деп бейнелейтіні мүмкін ғой?

Қазақтың тарихи тұлғаларын құрметтеу, бағалау, насихаттау әр алаш азаматының міндеті болар демекпіз, оның суретінің көптігіне қарамай.

Бұл бөлімді аяқтай келе «ата-баба аруағын сыйлау, ертеңге деген сенімді жоғалтпау» деген ұлағатты сөзді ұмытпаған жөн болар.

*Алтыншы,
Орақты батыр: аңыз бен ақиқат*

Белгілі тарих ғылымының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі Манаш Қозыбаев (1931-2002жж) «... Қоғам тану ғылымдары соның ішінде ең алдымен тарих ғылымы үшін тарих шындығын қалпына келтіру-жауапты міндет (сызған К.Н) бірақ бұл өткенде зерттеумен ғана орындала қоймайды, ол бүгінгі болмысы да зерттеуді, ертеңгі ұстанар бағыты да айқындауды да қажет етеді», – дейді ғалым.

Ал әлем тарихының атасы Геродот «әр түрлі пікір айтылмаса жақсыны таңдай алмайсың» депті.

Қазақ халқының бір ұлағатты сөзі бар: «Шындығын айтсаң әкеңе жақпайсың, дұрысын айтпасаң туысыңа жақпайсың» деген, бұл мақал біреулерге ұнамауы да, сексен жыл бұрын жазылған Қ.Жапсарбаевтың «Орақты батыр» дастанын қозғадың деп...

Осы жолдың авторы «Ұрпағына ұран болған – Орақты батыр» атты көлемді мақаласы жариялаған соң (Алатау, 10 ақпан 2020жыл). Кербұлақ ауданында шығатын «Кербұлақ жұлдызы» газетінде (17.04.2020ж) аудандық кітапхана библиографы Зина Жанабаеваның «Ұрпаққа ұран болған бабалар» атты кішігірім Орақты батыр туралы мақаласы шықты. Сол мақалада мынандай өлең жолдары келтіріпті:

«... Орақты батыр жайын айтайын

Тұрлықожа баласы. (Сызған К.Н)

Орақты тапқан қонысы –

Қаратал-Көксу жағасы

Өткеніне олардың бес алты ғасыр шамасы»

Ел Орақтының әкесі Тұрлықожа екендігін қайдан алғандығын звондап қарындасымнан сұрадым. Ол бұл 100 томдық «Бабалар сөзі» 56 томында Қалқа Жапсарбаевтың «Орақты батыр» дастанынан алынды.

56 томды парақтап көрсем дастан 323-358 беттерінде берілген екен. Ал Орақтының Тұрлықожа әкесі екендігін халық ақыны Қалқа 357-бетінде жазған.

Бұл дастанды 1940 жылы Қалқа ақын айтқан, көшіруші Киров ауданы Калинин (Мұқыры) атындағы қолхоздың тұрғыны жас бала Қапас Елікбаев екендігі тағы басқа туралы осы мақалада толық жазылған.

Дина қарындасымыз Қапас Елікбаевты «жинаушы» деп қате жазған, бұл пікір басқа әдебиеттерде бар. Ол көшіруші, жинаушы деген әдеби ғалым зерттеуші, не фольклоршы болу керек.

Бұған тағы қосарымыз өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Талдықорған облыстық газетінде Тұрлықожа Орақтының әкесі деген мақала шыққан. Мақаланың аты мен авторын ұмытып қалыппын. Бірде Ораз ағамызбен жолығып соны айтып едім. Ол маған «сол газетті маған әкеп берші» деді, бір-екі күннен кейін жолығып әкеп бердім. Ол «сен бұны ешкімге айтпа бықсытпа, ғалым Ақселеу Сейдімбеков мақұлдап отыр Орақтының әкесі Алшағыр деп ... Сонымен тарихтағлымды, көркем әдебиеттерде Орақты Алшағыр ұлы деп айтылып, жазылып келеді. Әрине жоғарыда сыйласқан Ораз ағамыз туралы пікір айтқаным аруағы кешірет.

Тұрлықожаның хатқа түскені міне 80 жылдан кейін қозғауға тура келіп отыр.

Менің пайымдауша қазіргі егеменді ел болғалы көбейіп кеткен «білгіш» тарихшы, шежірелердің тарақ таңбалы он үш ата жалайырдың ру аталарының бабаларының қожадан басталатын шежіреден іздеу керек сияқты, оның да бірнеше нұсқасы бар, соның біреуіне ғана тоқталайық, Тұрлықожаға байланысты: Шұманақтан:

1. Қарақожа
2. Сүпіқожа

3. Ахметқожа
4. Тұрлықожа (Түлікөжа, Тұрдықожа)
5. Ханқожа

Халық ақыны атамыз өз дастанында Орақты батырды Шуманактың бір ұлы Тұрлықожа деуі, халық ақынына Бұрған колхозында тұрған нағашылары-көнекөз, абыз шежірешілердің айтуы да себеп болған сыңайлы. Осымен Тұрлықожаға нүкте қояйық.

Бұған тағы қосарымыз қаламгер-ақын көп жылдары Талдықорған облыстық газетінде әдебиет бөлімін басқарған Нұрғали Омарқұл Орақты батыр туралы: «... Кейбір шежірешілер оны Алшағырдың әкесі Қарақожаға келіп, Қарақожаұлы Орақты батыр деп те атайды» деп жазған. (Омарқұл Н: Орақты батырды ойға алсақ. Жерұйық 1995. 25 тамыз).

Тағы бір Қарақожа Орта жүз Арғынның да арғы атасы...

Ал «Нұрлы Көксу» (Көксу ауданы 11 09 2020) «Орақты батыр туралы аңыздар» басылған екен сонда Орақты батыр Қанқожаның ұлы деп жазылған, бұл Массажет KZ жастар порталынан алынған екен.

Бұған тағы қосарымыз шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы 1776 жылы жазған кітабында Орақты Манақ ұлы және тоғыз баласы бар»— дейді (Қазбек бек Тауасарұлы Тұп-тұқиянан өзіме шейін Алматы Жалын 1993. 66-бет).

Енді батырдың ұрпақтары шежірелерінің қай қожадан тарағанын өздері шеше жатар, бұған тағы айтарымыз қожа адам атына жалғасы қазақтың үш жүзінің ру-аталарын арасында тек арғын мен жалайырда бар. Қожа он үш ата жалайырдың шежіресінде өткен ғасырдың 70 жылдарынан бастап айтыла, жазыла бастады.

Орақты батыр Алшағырұлы жазылып қала бермек тек Алшағыр (Тұрлықожа) деп жазыла берсе демекпіз, бұл жеке менің пікірім.

Енді Ораз ағамыздың жазып қалдырған, өзі тараған Орақты батыр шежіресін келтірейік: Орақты-Жәнібек-Ақтау-Смайыл (бірінші) –Айбас-Даулет (бірінші)-Қырғызәлі-Әлсейт-Беймбет-Токтауыл-Төбе-Құлшымақ-Жасыбай-Оңалбай-Смайыл (екінші) - Әліпқожа-Жамбыл-Даулет-(Жерұйық 8 қыркүйек 1995ж).

Бұл шежіре Орақты бабамыздың Қара қыпшақ Қобыландының қарындасы Қарлығаштан туған Жәнібектен тараған үрім бұтақтары.

Ал Әбілқайырдың қарындасы (кейбір деректерде ағасының қызы) Әйкен бегімнен туған Мырзаның ұрпақтары қайда деген сұрақтар туындайды.

Он үш ата жалайырдың бірі – Мырза осы Орақты Баһадүрден тарай ма деген тағы да бір ой келеді.

Халық ақыны Қалқаның анасы жалайырдың нөктағасы Орақтыдан тараған және ақын өзінің батырға арнаған дастанында.

«... Алты ғасыр болдыма (Сызған - К. Н.)

Қараталдың қойнына

Бүгін ырыс болды да.

Орақтыдан тараған

Екі колхоз адамы

Өткенде бір жырла

Менен бәрі қалады» – дейді (Жапсарбаев Қ. Өлеңдер, айтыстар, дастандар.Құрас. Б.Адамбаев Алматы Казмем көркем әдебиет баспасы 1962. 105-бет).

Халық ақынының «екі колхоздың адамы» деуі өткен ғасырдың 60 жылдары гүлденіп тұрған Киров (Көксу) ауданының Бұрған мен көрші Жеңіс колхоздары Бұрған колхозында 99 пайызы жалайырдың орақтылары тұрған. Бала кезімізде талай сөзге шебер шежіреші көпті көрген көпті білетін абыз аталар данагөй, батагөй қарияларды көргенбіз, әңгімелерін естігенбіз...

Тағы Қалқа ақынға оралайық. Орақты баба

туралы дастан жазуға Бұрғанның абыз ақсақалдары, шежірешілерінің айтуымен жазылған болуы керек.

Бұл дастандағы 1962 жылға дейінгі халық ақыны шығармаларында Орақты Тұрлықожаұлы деуін іздеу керек және дастанның кейбір жыр шумақтары өзгертуге ұшырағандығы байқалады.

Орақты батырдың ұрпақтары тұрған Көксу ауданы Бұрған қолхозында өмір сүрген, жұмыс жасаған соңғы саңлақтардың бірі сөзге шебер көпті көрген, көп білетін шежіреші, батагой Орақты батырдың тікелей ұрпағы Сабырғали Демеубайұлымен (1926-2018 жж) 2017 жылы қыркүйек айында мен әдейі іздеп Көксу ауданының Көксу бекетінде тұратын абыз ақсақалға барып әнгіме құрған болатынмын. Ол Бұрған қолхозының 1928жылы құрылғаны 1957 жылдары таралғаны, қолхоздың басшылары, тарихы туралы Орақты батырдың шежіресін тағы басқа әнгімелерін жазып алған едім. Бұл шежіресі ақсақал Орақты батырдың қожа жалғастығынан тарамайтындығын айтқан болатын.

Батыр бабамыздың өмір дерегіндегі тағы бір айтылмай келе жатқан белестері назар аударайық.

Эпостық батырлар мен қазақтың қаһарман батырларының тарихи дастандарында роман-повестерінде енген Орақты батырдың арғымақтарының аттары әр түрлі суреттеліп жазылған: Қалқа Жапсарбаев-Көксерке, Ораз Исмайлов-Қостеңбіл, Шаяхмет Халыков-Көктеңбіл, Әсбет Боранбаева-Шұбарқұс, Қобыланды эпосында –Көкалад, Жіңішке Жирен Жәнібек хан сыйлаған-Ақтабан атты арғымақтар аттары жазған.

Жақсы сенімді арғымақтар батырлар соғыс кезінде және басқада қиын қыстау уақытта батырдың адал серігі, аман-есен жаудан құтқаратындығы тарихта белгілі.

Енді тағы бір Орақты батырдың күрделі өмір дерегінің мәселесіне көңіл бөлейік. Ол оның өмір сүрген кезеңдері Орақты батыр 15 ғасырда өмір сүрген. Ал Ер Орақтыны

18 ғасырға әкеліп Ескелді би, Балпық би, Қабліса (Қабан) жырау, Жолбарыс әулие тағы басқа жалайырдың тарихи тұлғаларымен бірге жүргендігі жазылды. Бұл туралы осы жолдың авторы өз алғашқы мақаласында қысқаша мәлімет берген еді. Бірақ осы мақаладан кейін Қаратал ауданы газетінің редакторы Асхат Өмірбаев өзінің «Ұлы батыр туралы» бір мақаласында албан Хангелді батыр (1705-1785жж) мен жалайыр Орақты батыры мен (1420-1501 жж) құда болыпты деп жазған. Бұл тағы да шындыққа жанаспайтын дерек.

Соңғы кездерде БАҚ-та жазушылар тарихи тұлғалар туралы аңыз-ертегі сияқты жаза беретін болды, оған «қой дейтін қожа, әй дейтін әже жоқ» сияқты.

Телеарнадағы портал, интернеттен тарихи тұлғалар туралы мәліметтерден сақ болу керек, бұнда көбінесе ойдан құрылған дәлелсіз, дерексіз болжамдар айтылатындығы белгілі.

Тағы бір күрделі мәселеге көңіл бөлейік, ол қаһарман батырдың соңғы өмірден озғаннан кейін жерленген жері. 1994 жылдан бері әруақты бабамыздың жерленген жері, Орақты төбе Балхаш ауданы «Жиделі» елді мекені деп айтылып, жазылып жүр.

Сонымен қатар 1995 жылы маусым айының 24 жұлдызында бейтіне Жетісудың ақ мәрмәрінен зәуләм естерткіш орнатылды.

Сол жылдын қыркүйек айының 9 жұлдызында Көксу ауданындағы Алтыуайт жотасында батырдың туғанына 575 жыл толу құрметіне ас беріп, ат шаптырып, ақындар айтысы, басқа да іс-шаралар өткізді.

Бұдан кейін де Баһадүр батырға арнап бұрында орындалмаған басқа да іш-шаралар өткізіле бастады.

Неге 1994-1995 жылдардан бұрын батырдың ұрпақтары жерленген жерін іздеп, зерттеп, іш-шаралар өткізбеді деген заңды сұрақ туындайды.

Жазушы Ораз Исмайлов Талдықорған облыстық

«Октябрь туы» газетінде (1984ж. 25 қаңтар) шыққан мақаласында Балқаш аудандық газетінде жарияланған жылы, айы көрсетілмеген, З.Қиқынбаеваның кішігірім мақаласынан үзінді жариялапты, енді соған көңіл бөлейік: «...Орақтың бір қарындасы мен анасынан басқа ешкімі болмаған. Әкесі қалмақтармен өткен қырғын соғыста қаза табады. Әкесіде ержүрек адам болған деседі. Орақ әкесі үшін қалмақтардан кек алуды әр кез арман етеді. Орақ талай ерлік жазайды. Ол ерліктері бүкіл елге аңыз болып таралып жатады. Халық оны жақсы көрді. Қалмақтарға қарсы соғыста ол үнемі жеңіп отырған.

Дәм-тұзы таусылып, бұл дүниеден қайтқанда қастерлеп осы күнгі «Жиделі» совхозының бірінші және үшінші фермаларының аралығындағы кең татырдағы төбеге жерленіпті-міс. Бұл сол кезде қасиетті төбе атанған екен.

Аңызды ел аузынан жазып алған – З.Қиқымбаева».

Фольклоршы ағамыз өз мақаласында бұл көп сұрақ тудыратын жазбаны Гвардия ауданының Шоқан атындағы қолхоздың соғыз және еңбек ардагері, Орақты батырдың ұрпағы А.Абдрахманов «көшіріп алған жазуын берді» дейді.

Жазушы Ораз ағамыз неге:

1. А.Абдрахмановтың есімін жазбаған және «қолдан көшіріп алған жазуына» неге сенуіміз керек?.

2. З.Қиқынбаеваның мақаласы Балқаш аудандық газетте шыққандығын біліп ағамыз қазақ радиосының Талдықорған облысы бойынша меншікті тілші бола тұра неге Балқаш ауданын басшылары немесе редакция арқылы сол шыққан мақаланы сұрап алмады деген сұрақ тағы туындайды.

3. Мақаланы жазған З.Қиқынбаеваның ағамыз кім екенін анықтап, өзімен сөйлесіп мақаланы толық зерттеуге болатындығын тағы да айтпақпыз.

4. Мақала жазған З. Қиқымова «Орақтының қарындасы мен анасынан басқа ешкімі болмаған» деуі түсініксіз. Батырдың тоғыз ұлы қайда кеткен? Мырза, Андас ұлдары баспа бетінде жазылып жүр ғой.

Мен тарихшы ретінде З.Қиқынбаеваның мақаласына сеніңкіремеймін. Себебі ол да бұл аңыздарды кімнен жазып алғандығын жазбаған. Бұл менің жеке пікірім.

«Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясында» Қызылорда облысындағы Шиелі ауданында Оқша-ата (Мерген ата) қорымы (кесенесі, мазары) Жалайырға кіретін Орақтының арғы Орақ батырдың лақап аты екен. Кейінгі ұрпақтары оны әулие санап, атын тура атамаған көрінеді»... деп жазылған. (ҚҰЭ 3 том, Алматы, 2001, 483-бет).

Бұл қазақ халқының бас сөздігі қаһарман Орақты бабамыз туралы, осылай хаттаса қуануымыз, мақтануымыз зерттеуіміз керек емес пе?

Оқша «Мерген ата» Ер Орақты бабамыз екендігіне өзім сенімдімін. Бұл әлі де зерттеуді керек етеді. Баба ұрпақтары бұған зер салса екен демекпіз.

Енді қаһарман Орақты батыр есіміне қайта оралайық. Орақтанудың негізін қалаушылардың бірі Ораз ағамыз «Ойрат соғысының қаһарманы» мақаласында: «Орақ және Орақты есімді сегіз батыр болғанын байқаймыз» (Сызған-К.Н) деп жазған (Жерұйық 8 қыркүйек 1995ж.). Бірақ жазушы олардың аты-жөнін жазбаған.

Қарымды қаламгер Серік Әбікенұлы Орақты бабасы туралы өзінің мақаласында 4 Орақты аттас адамдарды келтірген:

1. Орақ батыр Мұсаұлы (17 ғасыр)
2. Орақ қазалық батыр (18-19 ғасыр)
3. Орақ Байдалдаұлы (19 ғасыр)
4. Орақ Алшағырұлы (15 ғасыр)

Осы жолдың авторы:

5. Орақ шешен (Арғын)

6. Орақ батыр (Арғын - Қарауыл)
7. Орақ Манақұлы (600-691жж)
8. Орақты батыр (Қоңырат 15 ғасыр)

Іздей берсек тағы да Орақты аттас есімдер табылып қалар...

Ал Орақты Баһадүрдің әкесі Алшағыр (Әлшәгір) аттастар:

1. Алшағыр Едігеұлы (Ноғайлы)
2. Алшағыр шешен (Арғын)
3. Алшағыр қалмақ ханы
4. Алшағыр Бозайұлы (Сіргелі)
5. Алшағыр (Жалайыр)

Енді тағы да көп сұрақ тудыратын мәселеге көңіл бөлейік. Ол Орақты батырдан тараған Андас туралы. Қазбек бек Тауасарұлы өзінің 1776 жылы жазған «Түп-тұқұяннан өзіне шейін» деген естелік-шежіре кітабында (Алматы, Жалын 1993): «...Орақтыдан 9 бала (сонда 66-бет) жалайырдан – Орақты, оның ішінде Андастан тарайтын (сонда 95-бет). Алғашқы шоғыншы Жалайыр-Бәйшегір Мөңке деген жігіт андас тұқымнан болатын (сонда 286-287-бет) делінген Шапырашты-Асыл Қазыбек бек шежіресінде.

Алғашқы 9 ұлды Баһадүр Орақты басқа да деректемелерінде жазылған.

Екінші Андас Орақтыдан тарағандығын бұл еңбектен білдік.

Үшінші Бәйшегір Мөңке бұл он үш ата Жалайырдың бір ірі ру атасы. Ол қалай Андас тұқымынан екендігі белгісіз?

Бұған тағы қосарымыз биыл Бәйшегір бабамыздың (1370-1457жж) туғанына 650 жыл толып отыр. БАҚ-та да бір-екі мақала жарияланды.

Бұндай кереғар пікірлер көптеп кездеседі бұл еңбекте.

Ал белгілі жазушы Ілияс Есенберлин өзінің «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабы «Алмас

кылышта» Орақ батыр туралы бірнеше бетте жазған. Бірақ оның әкесінің аты, тегі анықталып жазылмаған.

Белгілі Қараталдық өлкетанушы Жақан Балшен-тегі бабамыз қаһарман Орақты Манақұлының туған қайтыс болған жылдарын 600-691жж деп жазған екен.

Тағы бір мәселеге көңіл бөлейік. Ел үшін жер үшін жанын аямаған орта ғасырлық Орақты батыр бабамыздың қолда бар әр түрлі бес бейнесі, портреті немесе суретінің әлі күнге дейін біреуін ғана таңдап, ұрпақтарының санасына әлі де сіңіре алмай келе жатқанымыз өте өкінішті.

Ер Орақты бабамыз туралы аңыз бен ақиқатты әлі де келтіруге болатын еді, бірақ бұл мәселені созылмай қысқартуға жөн көрдік.

Енді қаһарман Орақты ұрпақтарының шежірелеріне аз да болса қайтадан көңіл бөлейік. Жер жаннаты Жетісу өңірінің айтыскер ақыны, жыршысы, шежірешісі Әбікен Сарыбаевтың (1926-1988 жж) өзінің аталарының шежіресі туралы «Туғаным туралы» өлеңін қысқартпай бергенді жөн көрдік:

*Руым айдынды Орақ, тама Таңат,
Өлеңді айтушы едім. жүндей сабап.
Екпіндегі топ ішіне кіргенімде,
Тұрады екі иықта екі аруақ.*

*Түп нағашым Жолбарыс Күшік елі,
Жылқайдар ауыснан шыққан жері.
Руым Жалайырда айбынды Орақ
Ақын боп, көпке үлгі болдым сері.*

*Әжеміз Өлмесектен тараламыз,
Данышпан бір ауылдың үлкен белі.
Баласы Сарыбай да мықты болған,
Өзінің қатарында болмай теңі.*

*Өз анам Несіпбала Жаныс еді,
Білгенге ешқайсының жоқ қой кемі.
Қосағым құдай қосқан Разиха,
Жолбы би Таймкенкенің үлкендері.*

*Сөйлесем тоты құстай қанат қағып,
Ақыннан сөз қала ма арғы-бергі.
Ұқсаң ұқ, ұқпасаң қой, өздерің біл,
Осылай Сарыбаевтың шыққан тегі.*

(Жыр жүйрігі - Әбікен,/ Шығармалар, айтыстар, зерттеу мақалалар/. Құрастырып, бастырған: Серік Әбікенұлы, - Алматы, «Асаба» баспасы, 2016-18-бет)

Тарақ таңбалы 13 ата Жалайырдың бір атасы нөкта ағасы Орақты батырдың шежіресін аз да болса Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров, Р. Толқымбеков, Д. Жақсылықов, Әлішпановтар, «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы т.б. құрастырылған шежіреде барлығы белгілі, бірақ осы күнге дейін жеке толық нөкта ағасы Орақты шежіресі құрастырылып шыққан жоқ.

Тек биыл бабамыздың туғанына 600 жыл толуына байланысты «Орақты батыр» атты 300 беттен тұратын түрлі-түсті Алматы облысының әкімі А. Ғ. Баталовтың қолдауымен «Жетісу» сериясымен шығарылған кітапта ақын Әбікен Сарыбайұлының шежіресі 19 беттен тұратын Күреңбел (Кербұлақ) өңірінде тұратын Орақтылар шежіресін құрастырып енгізіпті. Әріне, бұл шежіренің қателері және кемшіліктері бола тұрса да, өте құптарлы жаңалық. Тек бұған батыр ұрпақтары жалғастырып, толықтырып, шежіресін шығарса деген ұсыныс бар.

Тек тарақ таңбалы жалайырдың 13 ру-ағалардан тұратының тағы айтпақпыз, шежіренің 185-86 бетінде 12 ата деп көрсетілген, мырзаны «ұмытып» кетіпті...

Осы жолдың авторы жалайыр тарихының тамыршысы Ораз Исмайылов ағамызға бірнеше рет орақтылардың

шежіресін жинап, құрастырып шығарсаңыз деген едім, бірақ бұл тек сөз жүзінде ғана қалды...

Биыл әлем халқы короновирус пен пневмония деген 16 наурыздан бастап жаман індетке ұшырап отыр.

Талай тарихи тағлымды жобаланған мерейлі мерекелі шаралар өтпей жатыр. Жылдағыдай 3-4 мерекені «оптом» өткізіп гүрілдеп-дүрілдеп жатушы едік, тірі адамға тіршілік қымбат қой, сондықтан ел аман жұрттыныш болғандығын тілейміз. «Сақтықта қорлық жоқ» демекші, сақтануымыз керек. Айтылған режимді міндетті түрде орындағанымыз жөн болар.

Биыл сол мерейлі мерекелі тойлардың бірі қазақтың хас батыры Жалайыр Орақты Алшағырұлының (1420-1501жж.) туғанына 600 жыл толып отыр.

«Өз ұлын, өз ерлерін ескермесе, ел тегі алсын қайдан кемеңгерді» деген екен құларгер ақын Ілияс Жансүгіров.

Ұрпақтары биыл 16 ақпанда Баһадүр бабаға арнап Сарыөзек кентінде республикада тұратын ұрпақтары шақырылып, ас берілді. Батырға арналған іс-шаралар талқыланды.

Бабамызға ескерткіш орнату, деректі телефильм түсіру, кітап, күнтізбе шығару сынды жұмыстармен қатар, батырдың басында дулығасы бар түрлі-түсті суреті таныстырылды, қор құрылды.

Мақала соңында баба ұрпағы ретінде бір ұсыныс бар қазақтың елі мен қасиетті жері, елі үшін ерлік көрсетіп бүкіл өмірін арнап, жанын қиған ұлы тұлғалардың бірі әрі бірегейі хас батырдың есімін ардақтап өзіне мәңгілік топырақ бұйырған Балқаш ауданына Орақты батыр атын беруіміз керек, бұны жер жәннаты Жетісудың жұршылығы да қолдайды деп есептеймін.

Орақты батыр ол тек қазақтың аға тайпасы атанған, Ұлы жүздің ноқта ағасы, он үш ата жалайырдың баты-

ры ғана емес, ол алты алаштың қаһарман батыры қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі, қазақтың хас батырларының бірі.

Ұрпақтары өсіп-өніп, егемендікке жеткендігін айтпақпыз, биыл бабамыздың 600 жылдығын әруақ үшін, қазақ үшін, келешек ұрпақ үшін ұлы батырды мәңгілік есте қалдыру бұл – ұрпақ өтініші деп санауымыз керек сияқты.

Замандар өтер ұрпақтар алмасар бірақ орта ғасырда өмір сүрген Орақты батыр қазақ тарихында мәңгі қала бермек.

Ескерту: бұл зерттеу «Алатау» қоғамдық-саяси газетінде 3-10 сәуір, 2, 9, 16 қазан 2020 жылы басылып шыққан, «Орақты батыр» кітабына тек алғашқы үш бөлімі ғана енген (145-159 бет).

СӨЗ СОҢЫ

Тірі адам тіршілігін жасап, 2020 жыл да өтіп барады. Бұл жыл әлемге жойқын алапат алып келген жыл болды. Коронавирус пен пневмониядан талай қазақтың белгілі, беделді, беткеұстар ұл-қыздары өмірден озды.

Жылда дүрілдетіп өткізетін талай тарихи тұлғалардың, отан тарихына байланысты мерекелері бұл індетке байланысты онлайн көлемінде ғана, белгіленген мөлшердегі адамдармен ғана өтті.

Соның бірі қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі, елін, жерін жат жұрттан қорғаған хас батырлардың бірі Жалайыр Орақты Алшағырұлының (1420-1501 жж) туғанына 600 жыл толып еді.

Жылдың басында баба ұрпақтары Қазақстанда және шетелде тұратын баба үрім-бұтақтарын шақырып ас берді. Іс-шаралар белгіленді. Қор құрылды.

... Есімі ел есіндегі ержүрек бабамыздың еске алу ұлықтау үшін не істедік?

1. Сәкен Сейфулин атындағы облыстық кітапханасында қазан айында «Орақты батыр» атты 300 беттен тұратын кітаптың тұсаукесері өтті. Кітап туралы оқырман қауым өз пікірін білдіре жатар.

2. Тұңғыш рет қазан айында Алматы облысытқ Бикен Римова атындағы драма театрында «Орақты батыр» тарихи драмасының премьерасы өтті, қоюшы-режиссер Ғ. Мүсрепов атындағы балалар және жасөспірімдер театрының актері Ерлан Кәрібаев, пьесаны жазған журналист-жазушы Серік Сарыбаев.

3. Жетісудың белгілі ақыны, термеші, сазгер Төлеужан Ғұмаров «Орақты батыр» поэмасы «Көксу өңірі», «Алатау» газеттерінде басылды.

Белгісіз себептерден жобаланған ержүрек баба батырымыздың ескерткіші орнатылмады.

«Жетісу» телеарнасында бұдан бірнеше жыл

дайындалған «Орақты батыр» деректі телефильмі өңделіп көрсетілмеді.

Облыстық, аудандық газеттерде баһадүр бабамызған арналған мақалалар, өлеңдер басылмады. Онлайн-мен жазба ақындар мүшәйрасы ұйымдастырылмады, конференция өтпеді. Қаһарман бабамыздың туғанына 575 жыл толуына арналған тек 1995 жылы облыс, аудан газеттерінде 20-ға жуық арнайы мақалалар жарияланғандығын еске салған жөн болар. Бұны ұйымдастырған көрнекті қаламгер, батырдың ұрпағы Ораз Исмайылов ағамыздың еңбегі зор еді. Барлық іс-шараларына көп еңбек сіңірген. Ол қолдаушыларды да, демеушілерді де, ақын-жазушыларды да т.б. өзі күн-түн демей ұйымдастырып отырғандығы есімізде...

Биыл ұлы бабамыздың мерейлі іс-шараларын ұйымдастырушысы бір беделді ұрпағы табылмағанына өкінесің...

Әншейінде сөз бермейтін, той-думанда, жиында орын бермейтін көсемдер мен зиялылар, білгіш шежірешілер, тарихшылар мен ақын-жазушылар биыл неге үндемеді, қолына неге қалам алмады деген сұрақ мазалайды.

Әруақты, қасиетті ержүрек қазақтың аға тайпасы, ұлы жүздің ноқта ағасы, 13 ата тарақ таңбалы жалайыр «ноқта ағасы» атанған Орақты батырдың жол біздікі деп кеудесін қағып жүретін ұрпақтары да неге үнсіз, атсалыспады деген сұрақтар тағы да көңілден кетпейді.

Мен БАҚ-та Балқаш ауданына Орақты бабамыздың есімін беруді жазып едім, ол да үнсіз, қолдаусыз қалды.

Замандар өтер, ұрпақтар алмасар, бірақ хас батыр Орақты бабамыздың аты ұрпақтар барда ешуақыт ұмытылмайды. Талай есте қалатын іс-шаралар әлі де өтетініне сенімдеміз.

Ел аман, жұрт тыныш болса, қазақ елі құрыштай бекіп, елдігіміз нығая берсе, қаһарман батырдың ұрпағы өсіп, өрісі кеңее берсе екен демекпіз, ағайын!

Серік Әбікенұлы
журналист, жазушы

ОРАҚТЫ БАТЫР

Қатысушылар:

Орақты батыр,
Алшағыр – батырдың әкесі,
Қамқа – анасы,
Әбілқайыр хан,
Аққозы – Әбілқайырдың қарындасы,
Андас, Бәйшегір, Сиыршы, Мырза – батырдың бау-
ырлары,
Жолбарыс – жыршы
Жәнібек пен Керей – қазақ хандары,
Болат би – Әбілқайырдың төбе биі,
Қожақ – Аққозының нөкері,
Жәдігөй - зәлім,
Ақсақалдар, қыз-жігіттер

1-ШІ КӨРІНІС:

Жыршы:

Әй, сөйлейін, халқым сөйлейін,
Таңдайымның бағы бар,
Алқалаған елім бар,
Алаш деген төрім бар,
Іште тынған, алашым,
Қалың-дағы шерің бар,
Өзекке түскен жегің бар,
Сенің қамың ойлаған,
Сұлтанменен бегің бар,
Бес қаруын сайлаған,
Басын бәске байлаған,
Талай-талай ерің бар.
Соның бірі Ер Орақ,

Он бесінде аттанып,
Дұшпанын қойдай ықтырған,
Қызылбастай жауыңа,
Қазақтың зорын ұқтырған.
Қобыландыны бас қылып,
Қырлы, Сырлы жаулаған,
Қазан үшін шайқаста,
Маңдайдан тері саулаған,
Алысқан аман қалмаған,
Шайқаста қары талмаған,
Ораққа тура келгеннің,
Бағы тайып сорлаған.
Батыры бар бұл қазақ,
Алдаспандай ел еді,
Жаудың шеті көрінсе,
Орақ қайда дер еді.
Анда жүріп сол Орақ,
Бір ғажайып көреді,
Алтын күйме ішінде
Хас сұлудың өзі еді,
Алма мойын, аршын төс,
Қос қарақат көзі еді...

2-ШІ КӨРІНІС

Садағын оңтайлаған Орақ батыр әлдебір құсты аңдып тас түбінде бұқпантайлап жатады. Енді көздей бергенде сықылықтаған қыз-келіншектердің даусы шығып, құс пыр ете қалады.

Орақ: (көтеріледі) – Қап, оңтайы келген олжамнан қаққан бұлар кім болды?

Осы кезде жартас тасасынан бір топ қыз сықылықтап шыға келеді.

Орақ: (қабақ шытып) – Әй, өңшең шуылдақ, құла түзде неғып жүрген жансындар?

Кем иектеу бір қыз(сәл алға шығып): – Апырай, бір тауықтан айырылдым деп бұртиған түрін қара.

2-қыз: (сықылықтай күледі) – Ашуланып тұр, қылышымен турап тастап жүрмесін. Қатын шапқан қаһарман атанайын деп жүрген біреу ғой мынау.

Орақты (сәл ұмтылып) – Тілдерінді суырып алатын екен...

Осы кезде домалаңдап Қожақ жүгіріп шығады да қыздардың алдына қылышын оңтайлап тұра қалады.

Қожақ: – Кәне, кәне, күшік! Кімнің тілін суырмақсың, ә?

Орақты: (күліп) – Өй-дөй, батырекесі сұсыңыз жаман ғой, қорқытпаңыз

Қожақ: – Ә, күшік, мазақ керек пе саған. Кәне, бері кел.

(Тап береді. Орақты айнала қашып, ұстатпай, бір мезетте Қожақтың сыртына шығып желкеден ұстап, алып соғады да, үстіне отырып алады.)

Қожақ: – Жібер, жібер деймін, иттің ғана баласы.

Аққозы (қыздардың тасасынан шығып) – Жіберіңіз!

Орақ (баяу орнынан көтеріледі) – Бісімілла, Періште ме, пері ме мынау...

Аққозы: Жіберіңіз дедім!

Орақ: – Қалқаш-ау, мен ешкімді ұстап тұрған жоқпын, (Қожақты демейді) Батыр аға, тұрыңыз. (Қожақ домалаңдап әзер тұрады)

Аққозы: Бұл қай мазағыңыз, батыр, басынғаныңыз ба, әлде асқандығыңыз ба?

Орақ: Бейқам жанға тап берген батырмен алысқаным айып па, періштем?

Аққозы: Періштем... Мына кейіпіңізбен иықтағы баспен қош айтысатын кезіңіз таяу сынды. Абайлаңыз...

Орақ: Әміріңе құлдық. Әйтеуір бәйгіге тігілген бас кой, сіздей сұлу үшін алынса арманы жоқ.

1-қыз: Пішту, көргенсіз.

2- қыз: Түріне қарамай төбедегі айға қол созған сықпытын қара

3-қыз. Өлетін бала молаға қарай жүгіреді деуші ме еді... (ду күледі)

1-қыз: Қой, кетейік, мынаған дауа жоқ.

Орақ (бұрылып кете берген Аққозыға) Токташы.

(Қарамайды. Қыздар кетіп қалады.)

Орақ (олардың соңына ілесе берген Қожаққа жар-масады): Айналайын, ағатай, айта қойшы, бұл кім? Кімнің қызы?

Қожақ (ернін сылпитып, мұрнын шүйіреді): Тұрған жерінде жерге қазық қылып қағып жіберейін бе, сорынды ұрайын. Қапыда кеттім, әйтпегенде.... Орақ: Ағатай, кешірші, сіздей алыппен алысу біздей жасқа ертелеу әлі. Расында мана байқамай қалдыңыз. Денеңіз зілдей екен. Шамасы балуансыз-ау деймін? Ініңіздің бір еркелігін кешіріңіз, ағасы. (белбеуінен қынды кездігін шешіп бұжырға ұсынды) Алыңыз, інілік ізет болсын.

Қожақ (марқайып) : Е, жөн білгеніңе рақмет. Ныспың кім?

Орақты: Алшағыр батырдың баласы Орақты боламын, ағасы.

Қожақ (ойланып): Естігем, естігем.... Даңқты әкенін құлжа сақасындай ұлдары бар деуші еді соның бірі екенсің ғой, қарағым. Менің есімім –Қожақ. Әбілхайыр ханның жалғыз қарындасы Аққозының күзетшісімін. Жаңағы сен көрген қыздың.. (кеткен топтың соңынан асығады) Аман бол, інім. Кезінде қозы бағып, табанын шөңге тілімдеген жетім балаға әкеңнің шапағаты тиіп еді, уақыты келсе соның өтеуін кімге қайтаратынымды білдім...(жүгіріп кетеді)

Орақ: Құла түзден мұндай құралайды ұшыратамын деп кім ойлаған, әкем-ау.

3-КӨРІНІС.

Жыршы:

Құлан мінез қазаққа,
Аран құрған күн туды,
Қыран мінез қазақты,
Дауыл ұрған күн туды.
Сейілтем деп бұлтыңды,
Анталаған дұшпанға,
Көрсетпен деп сыртымды,
Тілермін деп ұртыңды,
Ерлер алға ұмтылды.
Саспа, елім, саспа деп
Шіл боғындай шашпа деп,
Алашын сүйер азамат,
Тірлікке бізді баста деп,
Бірлікке бізді баста деп.
Билер алға ұмтылды.
Алшағыр батыр бар еді,
Он екі ұлы батырдың,
Ел үшін туған нар еді.
Алшағырдай еріңінің
Қабағы қыран қияғы,
Орақты батыр атақты,
Сол Алшағыр тұяғы.
Асып туған Алшағыр,
Ел шетіне жау келсе,
Үйіне қалай сияды,
Шабарман жолдап жан-жаққа,
Ақсақалды жияды...

Алшағырдың отауы. Дастарқан басында үш-төрт ақсақал отыр. Қамқа тостаған ұзатып отыр.

1- ақсақал: Батырекесі, мына оңтүстігімізді ала қонған ағайынның ниеті бұзылып барады кейінгі уақытта. Тұтас қазақты тұлдырсыз қалдырам дегендей жер біткенді бүріп жатыр.

2-ақсақал. Е-е, ел іші де бүлініп тұр ғой. Бірлік кетіп шіл боғындай бытырап барамыз... Ханның да қабағы қату.

Алшағыр:

– Жөн айтасыңдар, қарттарым. Шығыста күн тұтылып, батыста бұршақ жауып жан қысылған заман болды. Орыс ханның ұрпағы Жәнібек пен Керейдің бір ойлағаны бар екен. Даладан маза кеткенде сайғақ мінез қазақтың ауа көшетіні бар еді...

3-ақсақал:

– Оның рас, Алшағыр батыр. Елдің шеті сетіней бастады. Қалмақпенен шабысып, Әбілқайырмен алысып бордай тозды. Дүйім ел өзіңе қарап отыр.

Алшағыр:

– Жалғыз көтере алмас жүк болады, әлі талай кеңес құрармыз. Шудың арғы бетінде біраз ағайын бар, өзектен тебе қоймас.

Қамқа:

– Көшкен ауылдардың көбі шапқыншылыққа ұшырап жатыр екен. Моғолстан бір, ойрат екі шауып, Әбілқайыр жонын тіліп әбден тозды-ау бұл сорлы ел.

Алшағыр:

– Жә. Алты алаш аға еткен соң бізге артылған үміт зор. Халқы тозғанын көріп түзелмесе Әбілқайыр ханның көрсоқыр болғаны. Онда амал жоқ. Тәңірім тілеуін берген елміз ғой, бұл аласапыраннан да аман өтерміз

Ақсақалдар:

– Әумин. Айтқаның келсін, батыр.

4-КӨРІНІС

Той үсті.

Жаршы:

Уай, ағайын, ағайын! Әбілқайыр хан ием, Құдай

сүйген паң ием, Алты алашты шақырып, Бабасына ас беред.

Ту биені сойдырып, төменгі елді тойдырмақ, жорға бие сойдырып, жоғарғы елге қойдырмақ!

Қымызбенен шұбатың өзен болып ағады. Босағадағы құтан да шала тойып қалады. Келіңіздер, хан мәрттігін көріңіздер!

Палуанға бір тоғыз, айтыскерге бір тоғыз, әншіңізге бір тоғыз! Алған жанның бағы бар. Сұрмергенге бұйырар сом алтыны тағы бар!

Осы жолы аламан күншілік жерден болады, озып келген қылқұйрық жүздей қара алады.

Есектейін шабаның шаң ішінде қалады, бәйгеге қосар жылқыны сынаңыздар шамалы. Орта жолда құласа иесіне болар обалы.

Уай, ағайын, келіңіздер!

Тақ маңы.

Керей, Жәнібек сұлтандар Әбілқайырға амандасады.

– Ассалаумағалейкүм!

– Уағалейкүм, қос қабыланым. Төрлетіндер.

Керей (отырады) : Төрінде шалқайып отыру үшін емес, түпкі ойынды білу үшін келдім, Әбілқайыр хан. Мәуренахрдағы өз ағайынына сыймай келіп Дешті қыпшақтың төрін дүркіреткенің жөн болсын.

Әбілқайыр хан (қарқылдап күледі):

– Ә, екі сұлтан, мына ұлыс тарлық етіп, азуларын ақсиып келіпсіңдер ғой. (ызбарланып) Асқынып сөйлерде абайлаған да жөн болар.

Керей:

– Айтысу үшін емес, ақылдасу үшін келдік, хан ием. Алдыңнан өтейік. Ләшкерлерің елдің апшысын қуырып барады, сұғанақ иттей әр ауылға сұғынып, тонап жүр. Қол астындағы еліңнің амандығыңды ойласаң осыны

тоқтат, хан ием. Мына тойындағы судай аққан қымызға алаштың көз жасы, қызыл қаны араласқан.

Әбілқайыр:

– Жә, хан қараға күн болу үшін, қара ханға құл болу үшін жаралған. Көр-жерді әңгіме етіп, шырқымызды бұзбандар. Отырам десең төр әне, кетем десең жол әне.

Жәнібек:

– Жол деймісің, хан ием. Жөнін айтқанның бәрін қуа берсек айналада адам қалмас. Ойланыңыз. Елді ойлаңыз?!

Хан қолын көтереді.

Әбілқайыр:

– Доғарындар! Хан алдындағы мына істерің үшін қылыш орнына таяқ, қамшы орнына қурай ұстатар едім. Бабамыз Жошының әруағынан қорқып отырмын. Оның үстіне кедей-кепшікке бола Ұлы Шыңғыс ұрпақтары шайнасып жатыр деген жақсы емес, (күледі) болмасты сөз етпей, барындар.

Керей (күйініп):

– Мейлің, Жошы балаларының жолы қақ айырылған тұс осы болды де, Әбілқайыр хан. Кеттік.

Әбілқайыр (соңдарынан қарап, Жәдігөйге сыбырлайды):

– Мына екеуінің адымын аштырмаңдар. Тәубесіне келтірермін.

Жыршы:

Ел билеген сол кезде,

Әбілқайыр хан еді.

Мейірімге зар еді,

Мінезіне ол ханның,

Қалың қазақ таң еді.

Айтқанына көнбесең,

Айтағына жүрмесең,

Тілегені қан еді.

Қиын сәтте сол ханың,
Топалаңда той жасап,
Бабасына ас берді,
Қазақ үй қатар тігілді,
Іргесі түгел түрілді.
Бәйгеге қырық тігілді,
Қонақасы сойылды,
Қымызы судай төгілді.
Айла жасап хан ием,
Қарадан биді хош көрді,
Елді бері бұрар деп,
Ақсақал аузын алмаққа,
Алдына тартып бас берді.
Алшағыр бастап бұл тойға,
Жалайыр түгел барады,
Төрден орын алады.
Орақты жүр жағалап,
Атқа шабар баланы,
Іштей дұға етеді,
Жылқы екен жүздей қаралы,
Хан қосты қара тұлпарын,
Қараға Орақ қарады.
Тұяқтан мінін табады.
Ақбақайы жарап тұр,
Бұйырса талмай шабады,
Бұл олжалы болады.
Күндікке кетті көп жүйрік,
Тартылды тойдың табағы,
Мергендер шықты ортаға,
Әзір-ақ екен садағы,
Алтын жамбы биікте
Нысанаға алады.
Желмен ойнап жамбысы,
Жебе сыртқа лағады,
Атпаған мерген қамады,

Осы кезде Ер Орақ,
Ортаға таман барады,
Сынақ деп мұның шамалы,
Көпке күле қарады.
Болат ұшты жебесін,
Қозыжаурын алады.
Адырнасы дірілдеп,
Атқан оғы зуылдап,
Жамбыны қақ жарады.
Мүлт жібермес көзі деп,
Нағыз ердің өзі деп
Сүйініп Қозы қарады.
Қыз жанары жарқ етті,
Еріп Орақ барады.
Аттың шаңы көрінді,
Хан үзіле қарады,
Алда қылаң келеді,
Оқ бойы тастап қараны,
Жамандатқыр Ақбақай,
Екілене шабады,
Арам қатқыр Ақбақай,
Қара үзіп барады,
Бақтиярлап жалайыр
Жарады, деді Жарады!
Осы жолы бәйгені
Орақты батыр алады.
Қырық кетті уыстан,
Ашылмады хан қабағы...

5-КӨРІНІС

Дала. Кеш. Қожақ кемиек қызбен сөйлесіп, сыбырла-
сып тұр. Әріректе Орақ пен Аққозы.

Орақ: – Еркем...

Аққозы: – Батыр.

Орақ: Еркем, өзіңді көргеннен беріде ұйқы қашты.

Кездесіп, қоштасқан сайын мына жарық дүние бір орнында тұрып қалғандай күй кешемін. Әр күн, әр түн әзер жылжиды. Сен мендік, мен сендік болып ғұмыр кешер заман туар ме екен?

Аққозы: Арыстаным, сіздің даңқыңызға бұрыннан қанық едім. Алысқан жауын қоймаған айбынды Орақ батырды бір көрсем деп армандаушы едім. Көрдім. Енді осы батырға ерсем деп армандаймын.

Орақ: Қайт дейсің, қалқам? Не амал істейін? Ағанның дерті асқынып тұр, мына қазақты ел демейді. Бар байлығы еркіндігі мен алдаспаны болған жігітке қарындасын бере қоя ма екен?

Аққозы (көзін төмен салып): Тағдырым сіздің қолыңызда.

Орақ (иегінен көтереді): Мұңайма, Қозым, мұңайма. Қанша жерден хан болса да алаш ардақтаған Алшағыр батырдың ұлына өктемдік жасай қоймас. Барармыз. Берер. Берсе қолынан, бермесе жолынан алармыз.

Аққозы: Ханның құрығы ұзын, құтқармайды.

Орақты (қарқылдап күледі): Бұғалық салса мойныма бытырлатып үзермін, шідер салса аяққа алмасыммен тілермін.

Қожақ: Ойбай! Кеп қалды!

(Бір топ нөкер сау ете қалады. Оларды жәдігөй бастап шығады.)

Жәдігөй: Ұстандар мыналарды!

(тап береді. Орақты екі-үшеуін атып ұрады да қылышын суырады. Нөкердің бірі қызды ұстап алады)

Жәдігөй: Орақ батыр! Өзің құтылып, қыз маскара болсын демесең, беріл.

Орақты: Бұралқы иттей тіміскіленген сорлы! Сенің лаңың ғой мынау. Бастарыңды допша қағайын.

Жәдігөй (нөкерлердің тасасына тығылып): Тоқта батыр! Хан ием: қарабет еткен Аққозының да сұрауы жоқ

деген. Берілмесең, жанын жаһаннамға жіберемін. (нөкер қылышын Аққозының тамағына тақайды).

Орақты ойланып тұрып, қылышын тастай салады. Нөкерлер лап беріп, қолын қайырып байлап алып кетеді.

6-КӨРІНІС.

Хан ордасы. Тақ. Хан отыр. Күзетшілер. Оң жағында Жәдігөй тұр.

Нөкер кіреді.

Нөкер: Хан ием, Алшағыр батыр келіп тұр.

Хан: Келсін

(Алшағыр батыр бастаған топ кіреді. Ұлдарымен алшайып тұра қалады. Алшағыр кеудесін қолына қойып, бас иген болды)

Алшағыр: Датым бар, Әбілқайыр хан!

Жәдігөй: Хан алдына кіргенде тізе бүгер болар! Датты содан кейін айтарсың...

Алшағыр(жақтырмайды): Алдымен кіріп артымен шығатындар ханнан бұрын сөйлесе бұл ордадан береке кеткен екен. Тізесі көң болған сен сорлыда ісім жоқ. Бері қара Әбілқайыр хан!

Жәдігөй: Хан ием де, көргенсіз.

Алшағыр: Сүйек тастағандар арасынан ие іздейтін иттердің санатынан емеспін, ал хан елге ие болғаннан қалғалы қашан. Тозағына шыдаған мынандай елі бар бұл ханның бағы бес елі. Алдындағы малын, қойнындағы жарын алса да шыдады. Ақылға келер деуші едім, болмады. Алшағырдың алдына шәуілдегін қойса бұл ханың шынымен-ақ асқынған екен, алты алаш кімді ардақ тұтатынын ұмытқан екен. Уа, Әбілқайыр, бермен қара!

(Әбілқайыр түнеріп отыра береді)

Алшағыр: Айдын көлдің үстінде аққу құсың жүзіп жүр, ақсұңқардың көңілін сол сұл құс бұзып жүр. Ен далаңның төсінде алтын басты ақ елік асыр салып ойнап жүр, Алатауда өр көкжал сол елікті ойлап жүр.

Махаббат деген жұмақ бақ алабұртқан балаға, сезіміне шок түспей келмес жасың тобаға. Сол баланы мата-тып, Әбілқайыр, оңбассың, жүрегің қара тас бопты, сен ұзаққа бармассың.

Жәдігөй: Тарт тіліңді.

Әбілқайыр: Жә! Айтсын!

Алшағыр: Алты алашқа хан болар ақыл жетсе сен едің, алты алашқа ес болған ежелгіден мен едім. От басыпты екі жас, мұнысы не демедің. Қол-аяғын бұратып, зынданға салып жылатып, дайын екен көгенің. Осы істің ей ханым, есесі қайтпас дедің бе, алшайып тұрып Алшағыр сөзін айтпас дедің бе? Азынаған айғырға қайырылар байтал табылар, қарындасыңда шаруам жоқ, қуырып же! Ұлымды бер!

Әбілқайыр: Тәйт! Мәпелеген баршынды байтал дедің бе? Обалың өзіңе! Хан тұқымына қол салғанның жазасын өзің білесің, жауабым осы! Жөніңді тап, Алшағыр батыр.

Алшағыр: Елдің есі екеу, түсі төртеу болып, күн жеген шыттай сетінеп бара жатқан уақытта мына астамдығың алдыңнан шығар, Әбілқайыр хан.

Әбілқайыр: Елді сақтаймын деп жалғыз қарындасымды жалшыға берейін бе, ә, Алшағыр? Әй, көзіңді аш, менің теңім сен бе, едің? Айдындағы

аққу құс қасына қарға қона алдмас, алтын басты ақ елік қарсаққа жем бола алмас. Асыл затты бекзатым құлдың теңі болмайды.

(Алшағырдың ту сыртында тұрған жігіттер:

– Не дейді.

– Асқан екен деп алға ұмсынады, батыр оң қолын көтеріп тоқтатады.)

Алшағыр (мырс етеді): Алты сан алаштың ноқтаағасын тілдей бастасаң, ардақтыларын құл дей бастасаң күнің біткен екен, шайбанның тұқымы. Бер-

мен қара! Ей, тақыр хан, аспа сен, ер көңілін баспа сен, қартта болсам

бұлқынып, қылыш сермер күшім бар, алақтамай жөн қара, он екі қылыш тісім бар, бел сындырар зілім бар, он екі көкжал ұлым бар. Ойлан, хан, қалың жатқан жалайырмен дос болғанның бағы бар, оны егер аз десең іргеге қонған дулат пен ордалы найман тағы бар. Құр қол емес Алшағыр, албан суан егіз оқ – көбебұзар жәні бар. Сол алаштың баласы артық туған Орақты үшін дәл қазір ордаңның алдына келіп тұр. Жастың қанын төкпес деп саған ханым сеніп тұр. Оған көнбесең тұрысар жерінді айт, баламның басы домалаған күні сенің тағың шайқалады, Әбілқайыр. Сөзіме сенбесең көзің шыққыр Жәдігөй, сыртқа шығып көріп кел!

(Жәдігөй алақтап далаға үңіледі, сүріне қабына қайта жүгіріп келеді де ханға сыбырлайды.)

Жәдігөй (сыбырлап); Хан ием, қалың қазақ келіпті, аттан түспей тұр екен.

Әбілқайыр (орнынан тұрады): Әй, Алшағыр, орданың алдына ат ойнатып, қай басынғаның?

Алшағыр: Басыну емес, басу айту. Тасыма, хан. Ұлымды бер.

(Әбілқайыр отырып қалады. Нөкерлеріне иек қағады. Әлгілер ақкөйлегі қызыл қанға боялған, арқанға байланған Орақтыны әкеледі. Орақты ханды көре сала ұмтылады)

Орақты: Әй, Әбілқайыр, мына қорлығың өтті-ау, жауыңа ақсисаң Қобыланды екеуміз қанжардай азуың едік. Сенің аярлығыңнан Қобыланды батыр елге тік қарай алмай дала кезіп кетті, менің күнім мынау, жүзімде қан, мойнымда арқан. Түсерсің қолыма. (жұлқынады)

Әбілқайыр: Әй, Алшағыр, ел амандығы үшін кешірдім, балаңды бердім, енді абалатпай алып кет. Қатындардың құрсағы қурап қалмаса талай батырды туып тастар, Орақтыға қараған күнім жоқ.

Орақты батыр: Әй, Әбілқайыр, сенің тағыңды қорғар біреу табылар, еліңді қорғар табыла ма? Мен, қару асынып жауға аттаған мен секілділер сенің арамзалық бунаған ордаң үшін өлермен болды десең кателесесің. Өттең-ай...

Алшағыр: Тыңда, Әбілқайыр, тыңдар құлақ қалған болар. Саған қазақ наразы. Өзбек хан өлгелі бұл ұлыста береке орнап көрмеді. Өз ағайыныңды қанадың, бұт артарға көлік, жарғақ шалбар тіккенге тері қалдырмай таладың. Ақсақалдың сөзін, хас туған ұланның өзін қор қылдың. Халықты естімей қос құлағың бітелді. Сұлтандарың шибөрідей шулап, еліңді тонап жатыр. Кет дедің бе! Мен кетермін. Молаңдай болған тағыңда сұлдер болып сен қаларсың. Тақ дегенің ел пейілі, ол пейілден айырылсаң тақта отырдың не, таста отырдың не, бәрібір. Тамыр жая алмайсың, қурап қаласың. Ерімді іздеп келіп елімнің аманатын түгел айттым. Не де болса өз пейіліңнен табарсың. Кеттік, жігіттер!

(Алшағыр бұрылып жүре береді. Жігіттер ілесіп шығады)

Хан: Аққозыны әкеліңдер. (Қызды әкеледі.)

Хан: Қалқам, бір ананың төсін емген, Аққозым. Сен мені қара жерге қаратады деп ойладың ба? Райыңнан қайт. Ақ сарайда өскен болмысыңды жылқының жалында күні өткен біреуге бола қорлама.

Аққозы (жылап, ағасының қолын ұстайды): Ағатай, олай деменіңші. Қарлығашым, деуші едіңіз ғой, қарындасым деуші едіңіз ғой. Жүрекке әмір жүрген бе, ағатай?

Хан: Тоқтат! Олай деме. Тең-теңімен, тезек қабымен. Алшағыр асқыныпты, тепсініп кетті. Ағаңның абыройын ойласаң Орақтыны ұмыт, қалқам.

Аққозы: Ұмыта алмаймын, ағатай, жүрегім де, тілегім де Орақты батырмен бірге. Тілеуімді берші, аға?

Хан (Аққозыны демеп тұрғызады): Алтыным,

Аққозым, айналайын, олай демеші. Мен десең, сүйекке таңба салмаймын десең сөзіңді қайтып ал.

Аққозы (шегінеді): Аға, сен үшін, ел үшін басын бәске тіккен, көгінді аңдыған көп құзғынның топшысын қиған ер еді ғой Орақты. Оны қалай қорлыққа қидың. Алтын басын қалай имек болдың, аға. Еліңе сая болған емен емес пе Орақты, жаныңды қорғаған берен емес пе Орақты. Ойланшы, ағатай.

Хан (ашуланады): Доғар, тоқтат сөзді. Сөзім сөз! Тірі кеткеніне қуансын, келесіде басын допша қағамын.

Аққозы (шошып); Онда мені де өлтір, аға, мені де. Арысымның жолында жаным садаға.

7-КӨРІНІС.

Жырау:

Аққозыдай сұлуың
Егіліп солай жылады,
Көзінің жасын бұлады.
Тәңірден медет сұрады.
Арманда кетті екі жас,
Сезімнің құлап шынары.
Көктен жәрдем тіледі,
Тас екен деп ағамның,
Кеудедегі жүрегі,
Аққозы сұлу жүдеді.
Ханнан қайыр болмады,
Жүрекке мейір қонбады,
Орақты мен Қозыға,
Батасын бере алмады.
Пейілге түссе қара түн,
Ауыр тиер салмағы.
Өз сирағын таласа,
Тақыр болар жан-жағы,
Менменсіген хан ием,
Ақырында оңбады.

Қантүлеген қабандай,
Өз ұрпағын жалмады.

Дала. Тас үстінде Аққозы отыр. Сыңсып, ән айтады. Ту сыртында бұқпантайлап Жәдігөй жүр.

Аққозы: Айбынды Орақ батырым, қайдасың, жаным жабырқады ғой. Сертіме берікпін. Сендікпін. Ағам шыбын жанымды тарының қауызына сиғызса да сөзімнен танбан. (Жәдігөй жақындап келеді) Орақты, Қобыландымен бірігіп Қырлы мен Сырлыны алған екпінің ағамның тас жүрегіне келіп ұрылды ма. Ол қатты. Мен сенің ол тасты да бұзып-жарып арманыңа, маған жетеріңе сенемін. Күтемін. Мен... (Жәдігөй төніп келіп ту сыртынан қанжар ұрады) ...сендікпін... (Аққозы сылқ түседі).

Жәдігөй (кекетіп): Мен сендікпін... (сақ-сақ күлед)
Әміріңізге құлдық, хан ием!

8-КӨРІНІС

Алшағырдың ордасы. Төрде қарт батыр жатыр. Қамқа жастығын түзеп, сусын ұрттатады. Андас, Мырза, Сыпатай, Орақты кіреді. Тағзым етіп, амандасып. Әке төсегін қаумалай отырады.

Алшағыр: Мына кәрілік мені әбден дендеді. Сөзіме құлақ салыңдар. Іргені қанша аулақ салсақ та Әбілқайыр түртпектеуін қояр емес. Сыр бойын қан сасытты. Өз құйрығын өзі жұтқан жыландай аласұрып жатыр. Орыс ханның ұрпақтары шабарман жіберіпті, берекесі кеткен жұртты шығысқа қарай көшірмек екен. Сендер сол көштен қалмаңдар...

Андас: Сендер?

Орақты: Олай деменіз, әке.

Алшағыр: Доғар! Сөзімді бөлме, Андас. Менің кәрі сүйегімді қайда сүйретпексіңдер. Татар дәмім түгесілді. Сеземін. Іргедегі төбенің басына қойыңдар. Алатайдай

бүлінген ағайынның ымырашысы болып қарап жатай-
ын.

Осы көзде хабаршы жүгіріп жетеді.

Хабаршы: Жау! Аттан! Ағатайлар! Жау!

Алшағыр: Ал, аттаныңдар. Ер арыса - аруақ, алаштың
басына күн туғанда әкенің аруағына қарайлағандарың
болмас. Аттаныңдар!

(жігіттер әкеге бас иіп шыға жөнеледі)

Қамқа (жылап, көкке қолын жаяды):

Арыстаным арып аруақ болғанда,
Көлдей елден көлшік қалғанда,
Жау жағадан, Бөрі етектен алғанда,
Медет тілеймін, ей, Алла.
Тұлпарлар тулақ болғанда,
Қазағым тұлдыр қалғанда,
Он екі ұл мінді тарланға,
Медет сұраймын, ей Алла.
Қорғаушы өзің бір Аллам,
Қазағым болсын дін аман,
Еркек тоқты – құрбандық,
Балама сауға сұраман!
Он екі ұлды ел үшін,
Құрбандық етіп туғанмын,
Қылышпен кесіп кіндігін,
Сүтпенен тәнін жуғанмын.
Бабасының батасын,
Сауыт етіп кигіздім,
Намыстың асау тұлпарын,
Күлік етіп мінгіздім,
Ақ тілеуін ананың,
Дулыға етіп бастырдым.
Он екісін өзіңе
Уа, Жаратқан, тапсырдым.
Бәрі аманат бір саған,
Қарайлас бізге, ей, Аллам!

9-КӨРІНІС

Дала. Қосын. Арырақ Орақты батыр жалғыз ойға шомған. Сарбаздар от басында. Ортада Жолбарыс жырау, қамшысын сілтеп қойып жырлап отыр. Жолбарыс (Манас жырының мақамымен) :

Айдынды Орақ, Айлы Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ,
Алдаспаны жарқылдап,
Қабағынан қар борап,
Дұшпанына атылды,
Әруақтап шақырды.
Ентелеген көп дұшпан,
Көрмеген мұндай батырды.
Орақты келіп төнгенде,
Лақтай бәрі бақырды.
Асып туған Ер Орақ,
Жалайыр деген асыл-ды,
Дұшпанның құтын қашырды,
Айбынын қазақ асырды.
Алшағыр ұлы ер Орақ,
Елі үшін көз ілмеді,
Қарсы келген дұшпанды,
Көк сүңгімен түйреді,
Алыса кеткен дұшпанды,
Тулақ қылып сүйреді,
«Қабыландап» аттанса
Жауды үрей биледі,
«Бақтиярлап» аттанса,
Талай қамал күйреді.
Орақтының үстіне
Бадана сауыт кигені,
Қарағай садақ игені,
Қол бастаса Ер Орақ,
Қойға бөрі тигені.

Кел, кел деген ойратты,
Ақсұңқардай ілгені,
Қиқулаған қалмақты
Қаршығадай бүргені.
Шу, жануар, шу деді,
Батыр мінген Ақбақай,
Соққан желдей гуледі,
Тұлпарының тұяғы
Тасты саздай иледі.
Орақтай ер жоқ алашта,
Жөн мұны бәрі білгені.

Сарбаздар: Ой, пәлі! Жолбарысым жарадың!
Көмейіңнен айналдым жыршым!

Осы кезде Болат би бастаған үш адам кіреді. Оларды алып келген қарауыл. Қарауыл: Батыр, Әбілқайыр хан елші жіберіпті.

Орақты орнынан көтеріліп бері шығады.

Орақты: Сөйле, Болат би.

Болат би: Батыр, бізді хан ием аттандырды. Ұлыс қыспақта қалды қырғыз-ойрат алқымдап барады. Қолымның оң қанатын Қобыланды батыр бастады, сол қанатын Орақты батыр бастаса деп өтініш айтты.

Орақты (күледі): Ақжол бидің қазасынан кейін Қобыланды досым үйіріне қосыла алмай, қақпанға түскен қасқырдай аласұрып жүр еді, Әбілқайыр үшін емес, ел үшін майдандаспаққа бел буған екен. Ал маған қай бетімен елші жіберді хандарың. Аулақ жүр, Болат би. Әкем Алшағырды тілдеген, Аққозыны ажалға қиған әзәзілге жәрдем жоқ.

Болат би: Батыр, ел үшін...

Орақты: Тоқтат сөзді. Жолдарың әне!

Сыпатай: Тоқта, батыр. Әбілқайырды өлімге қисанда оның құрығынан құтыла алмаған қазағынды өкпеге қима.

Орақты (жалт бұрылып): Аға?

Сыпатай: Сыр бойында сыңсыған, Шу бойында шулай жылаған халыққа обал. Қазақтың қаны мен жасы аз төгілмеді. Аға десең, кекті ұмыт, аттан ел үшін. Аттанайық.

Андас: Сыпатай би жөн айтады. Аттан!

Мырза: Аттан, алаш!

Орақты (тістеніп) : Ау, ағалар...

Сыпатай: Алаштап жылап аһ ұрып бабаң өткен жалғаннан, алты ағайын аман деп атаң өткен жалғаннан, бар қазаққа алаңдап әкең өткен жалғаннан. Райыңнан қайт, бауырым.

Орақ: Аһ, Әбілқайыр! Қу басың ойраттың қанжығасында кетсе обалың жоқ еді. Бірақ... Сіздердікі жөн ағалар! Аттан, алаш!

Жауынгерлер: Бақтияр! Бақтияр!!!

Жауынгерлер: Ақжол! Ақжол!!!

Жауынгерлер: Алдажар! Алдажар!!!

10-КӨРІНІС.

Хан Болат би бастаған бір топ ақсақалмен ұрысты бақылап тұр. Шақыр-шұқыр қылыш үні естіледі.

– Жау қашты!

– Жау қашты!

– Қапта! Шап!

– Әруақ!

– Қабылан!

Жәдігөй жүгіре жетеді: Жау қашты, хан ием! Жау қашты!

Әбілқайыр: Қос қанат қаусырып барады. Көріп тұрмын!

Жәдігөй: Ана Орақты деген сұмдық екен. «Жекпе-жек! Жекпе-Жек!» деп ортаға шығып алды емес пе? Ойраттан шыққан Көбек батырды көпке шыдатпады тегі. Өршеленіп қос батыр кезек найза ұрып еді, қайың сабы сатыр-сұтыр сынды ғой. Одан кейін, сайысты.

Қылышын қағып жіберіп басын былай (кеңірдегін қиып көрсетеді) қағып алды. Одан кейін Нар батыр шықты. Оны гүрзімен ұрып басын мылжа-мылжа етті. Одан кейін...

Хан (күйіп кетеді, ашулы): Тоқтат болды мылжыңдамай!

Жәдігөй басыла қалды.

Болат би: Орақты батыр енді бізге ел болмас, хан ием. Балапан кезінде ұядан алған құс қана қолбала болады. Енді оның жөні келмес. Ойланыңыз, тақсыр.

Хан: Андасын аңдиық. Оған көнбесе көпті көмген бір тамшы у бұған да табылар.

Жәдігөй(жымырылып): Тек бұйырыңыз, әміршім...

Хан: Асықпа! Оның да сәті келер. Ал әзірге жеңіс құрметіне құрбан шалыңдар. Қол бастаған ерлерді менің шатырыма жинаңдар, белінен таяқ тиген жыландай қираландаған жаудың апшысын қуырған батырлар дастарқанымнан дәм татсын.

Болат би: Ханда қырық кісінің ақылы бар деген осы. Дәмнен ешкім үлкен емес. Алшағырдың он екі ұлы мен оларға ерген батырлар да қосылады бұл жиынға. Аузын майласақ азуын ақситқан көкжал да райынан қайтар. Ол райынан қайтса алты алаштың беті бері қарар.

1-ақсақал: Жөн сөз!

2- ақсақал: Арқадағы арғын арқардай аумақ, Жайық пен Електі бойлаған кіші жүздің ауаны жақсы емес. Ұлыс жұтамасын десек Жалайырмен тіл табысқаның керек, хан ием.

Хан: Көрерміз. Аяғына жығыл дейсіңдер ме маған?! Қоразсыз та таң атқан. Жалайырсыз-ақ...

Болат би: Хан ием, Орақ батырдың абыройы асып тұр, Аққозының өлімін де, Алшағыр батырды тілдегенінді де ысырып қойып, осы ұрысқа қол бастап келгені қатын мен әкеден қазағын қымбат көретінін байқатты. Жау батырын кезек жеңіп орданың айбынын асырды. Келісімге

келер орайлы сәт осы ма дейді бір ойым. Жалпақ жалайыр қолдаса мына беті дулат, суан, албан бар, арғы беті нөпір дейін қоңырат, найман бар. Бабаң Шыңғыс хан үміт тартқан ұрпақ еді, Ұлы ордасының берік діңгегі еді – жалайыр. Сол діңгекті опырып алмайық. Іргесін аулақтап тұрған Жәнібек пен Керейге ілессе қиын болмақ. Алты алаш қайда болса Ұлы орда сонда, хан ием.

Хан: Жә, тоқтат, Болат би. Мұны мен ойламады деймісің. Тек... илігі берсем өрлігім, қалтырай берсем хандығым қане?! Тізе бүксе арқадан қағармын, тізеге көнбесе басын алармын. Сөз бітті!

(Билер мен Жәдігөй кетеді, хан жалғыз қалады)

Әбілқайыр: Сөзіңнің бәрі рас, Болат би. Кеудеге нан пісіп тұрған кездегі астамшылықтың уын осынша жыл ішемін деп ойладым ба. Хан болу оңай ма, қан құсу оңай ма? Мына жағың естегің, мына жағың орысың, мына жағың жалаңдаған қалмағың... Алыспай-ақ аман шығамын дегенім болмады. Бармағым шайнаулы, Болат би. Мен көнгенмен ел көнбеді, сіңір қалса да сытылып кетеміз дегенге бой бермеді. Тірі қалдырсам болды деп терісін сыпыра беріп теріс қаратып алдым. Енді өкінгеннен пайда не? Оданда бар ұлысты бір майданға бастап шығып өліп кеткенім артық еді. Мен болмаспын, ұлыс болмас, бірақ намыс шоғы қалар еді. Жасындай жарқ еткен, садақтай сақ еткен халық қой, таудан құлаған тасқындай сарқырап жол табар. Бұтасы жоқ төбе басындағы тас обадай болып мен қалармын. Хан тұқымының кешір дегені келіспес, оған да кеш...

11-КӨРІНІС

Жауынгерлер тынығып, бірі қылышын қайрап, бірі жарасын таңып жатыр. Ортада Жолбарыс жырау.

Жолбарыс:

Ей, Алшағыр ұлы ер Орақ:

Қане бермен кел деді,
Атаңа нәлет ит Көбек,
Қайратымды көр деді.
Мен тартайын мірімді,
Сен бір шыдап көр деді,
Пірің сақтап қалмаса,
Осы жерде өл деді.
Сайыспак тағы керек пе
Қылыш суыр сен деді.
Қарап тұрып ер Көбек,
Құты қашып, терледі,
Қылыш ұрса шабылмас,
Ұрса найза салынбас
Отқа салса жанбайтын,
Суға салса батпайтын,
Алдында тұр ерен жас.
Орақ қарап тұрсын ба,
Арыстандай ақырды,
Жолбарыстай атылды,
Ат үстінен аударды
Көбектейін батырды.
Қан көбік кетіп Ер Көбек,
Лақтайын бақырды.
Бұнымен Орақ қоймады,
Астына мінген Көктұйғын,
Ауыздығын шайнады,
Ен далада ойнады,
Шу шулеген Ер Орақ
Өзін-өзі қайрады.
Екі көзі Орақтың
шамшырақтай жайнады.
Жаудан шыққан Нар батыр,
Қаңбақ құрлы болмады,
Одан кейін Зар батыр,
Ол байғұс та сорлады.

Қалың қалмақ-ойраттан,
Ораққа теңі болмады.
Найза салып сұлатты,
Күрзімен ұрып құлатты,
Қаптаған көп қалмақты,
Қойдай етіп шұбатты,
Баладай етіп жылатты.
Қан сасыған бүгінде
Құлан даланың адыры,
Бірлікте болмай берекет,
тірліктің кәне қадыры,
Буыршын мұзға тайғанда,
Буырқанып аттанбай,
өрліктің кәне қадыры
Кеуденді қағып,
«Елмін» -деп,
қайсысыңнан кеммін?- деп,
Тізе бүкпей сөйлемей,
елдіктің қане қадыры.
Үзеңгі шіреп, өңмендеп,
Қылыш қабақ шарт түйіп,
Олжамды саған бермен деп,
Асқақ үнің саңқ етпей
Теңдіктің қане қадыры,
Осының бәрін көрсетті
Орақтыдай батыры.
Жырлаудан оны талмайды,
Жолбарыстай ақыны...

Ел гу етті: Ой, пәле! Жарадың, Жолбарысым!

Орақты мен бауырлары кіреді.

Мырза: Әбілқайыр хан, шабарман жіберіпті,
дастарқанымнан дәм татсын дейді. Әне, Жәдігөй келіп
тұр.

Орақты: Келсін де, Мырзаш.

Жәдігөй (мысықша басып, жақындайды.): Армысың,

батырым! Мені хан ием жіберді. Орақты батыр келіп құдайыдан дәм татсын, шекіскен ердің бекісетін де уақыты болады дейді.

Мырза: Ха-ха! Шекіскен дей ме? Әй, Жәдігөй, біз шекіскен емес, ордамен кетіскен елміз. (Орақты оң қолын көтеріп тоқтатады)

Орақты: Әбілхайыр ханға айта бар, біздің бұл майданға ата-бабамыздың қонысы болған жерді жауға таптатпау үшін, жылап жүрген жұртымыздың мойнына бұғау салдырмау үшін араластық. Ханның тағына қылыш тигізбейік деген ниет жоқ. Әбілхайыр қазір тамыры шіріген бәйтерек сынды. Жел қатты соққан күні омырылып түсер. Біз сол күннің тез келуіне асыға күтушілердің біріміз. Бірдің кесірі мыңға, өз тәнін өзі шайнаған ханнан безінген ел Шудан аса бастапты. Біздің жанымыз солармен ендігіде. Көз жасқа шылаған асы кеңірдегімнен өтпес. Айта бар.

12-КӨРІНІС.

Жыршы:

Жәнібек пен хан Керей,
Қазақтың көшін бастады.
Қосылды бәрі сол көшке,
Ханынан безіп қашқаны.
Орда болды қазаққа
Жетісудың аспаны.
Шулаған қазақ жиылды,
Үлкен өзені бойына,
Үйін тікті жабылып,
Қозыбасы ойына.
Қашқан жұртты көп дұшпан
Қалдырмады жайына.
Әбілқайыр қуғын салады,
Алқымнан жиі алады.
Ойрат шықты қылқиып,

Шүршіт шықты жұлқынып,
Қазақ қалды уайымға.
Ішкені сіңбей у болды,
Алқасы жастан су болды,
Елі тыныш таппаған,
Өзен аты Шу болды.
Бебеулегене қазаққа,
Кең дүние тар болды,
Тыныштыққа зар болды,
Шал-кемпір жылап егіліп,
Қарындастар қор болды.
Айналаға қарасаң,
Қазақ үшін көр болды.
Жәнібек пен Керейдің
Түгесілді амалы,
Қалай ғана қорғамақ
Қатын менен баланы,
Қария деген дананы,
Жау тықсырып барады,
Тыным бермей шамалы.
Сонда жетті бұл жаққа
Жалайырдың хабары.
Орақты ер жетіпті,
Көшті бастап салалы.
Оған да мекен болыпты,
Жетісудың танабы.
Андас пенен Бәйшегір,
Сыпатай мен Балғалы,
Жауға қату қабағы,
Мырза менен Сиыршы,
Қосай менен Қоспанбет
Түсірер еске тобаны,
Қарашапан, Қайшылы,
Үлгі тұтқан заманы,
Осыны аз десеңіз,

Ақбұйымы тағы бар.
Орақ жүрген майданда,
Қияқ, Тұяқ табылар.
Мұнша батыр қосылған,
Қазақтың шын бағы бар.
Қалың көштің басында,
Асып туған қатардан,
Ел ұраны атанған,
Қаптағай бірге келіпті,
Қамыстай қалың найманды,
Қазаққа құдай беріпті.
Найман ірі сегіз-ді,
Көңілі қазақ семірді.
Албан, Дулат, Суанның,
Легі түгел көрінді,
Бұл үшеуі біріксе
Қаздырар қолмен көрінді,
Сындырар лезде белінді.
Осынша батыр қосылса,
Кигізер жауға кебінді.
Ордалы ел боп осында,
Қанаты қазақ керілді.

13-КӨРІНІС

Әбілқайыр ордасы. Хан мен Болат би отыр. Жәдігөй тұр

Әбілқайыр: Болат би, менің қандай жазығым барын айта аламысың? Осы ел үшін қанша жыл аттан түспедім, Хорезм, Бұқара, Самарқанды тізе бүктірдім, Түркістанды тұғыр еттім. Сонда да Шыңғыс бабамнан тараған ұрпақтың басы бірікпеді. Осыны көп ойладым, ойланар кез келгендей. Дешті-Қыпшақ ақырғы тұрағым болғаны ма? Ол даланың өзінде қыпшақ қалмапты. Бұл не зауал?

Болат би: Хан ием, мен де көп ойландым. Дат сұрар

едім, өзің сөз ұстаттың. Айтайын. Ағайынға ғана қарайлаған алысқа бармас. Өзің үміт күткен Жошы, Орыс хан ұрпақтарының озып тұрғаны қараға арқа сүйегені. Бұл бабаң Шыңғыстан келе жатқан жол болатын. Кешегі кетіскен алты алаш – қоңырат пен қыпшақ, қаракесек пен жалайыр, алшын-найман Жошының ордасын тіктеген ел еді. Осы күні ол алаш он сан болды. «Көпке топырақ шашқан көмусіз қалар» деген осындайда айтылса керек. Датым батса айып етпе, хан ием. Халқын қор еткен әміршінің ақыры аянышты болады.

Әбілқайыр: Жүйелі сөз иесін табар. Тек мен үлкен орданың даңқы ораларына сенімдімін. Әлі Есен-Бұға мен оның қолтығына тығылған Керей, Жәнібектің қолқасын суырып аламын. Жыланды жеті кессең де кесірткедей әлі бар. Тек...

Болат би: Тек жан-жақтан қаумалаған жау мұрсат берсе дейсің ғой...

Әбілқайыр: Рас. Өзіміз қырқысқан ойратты былай қойғанда біздің қырқысымызды орыс княздіктері де пайдаланып кетпек. Үш ғасырдан бері күліммен кіріп, отыммен шығып жүргендер бас көтере бастады. Жақсылық емес.

Болат би: Иә, қиын кезең. Бізді бұл сәтте бірлік қана құтқара алады. Бөлініп жүріп бөріге жем болуға аз қалды. Кешегі Құлан қырғынында Орақты батыр бастаған қалың қолдың келгені маған үміт сыйлады, хан ием. Оларға да одақтас керек. Егер бауырларыңызға елші жіберіп...

Әбілқайыр: Жә, доғар! Бірлік керек болса Керей сұлтан елдің бір бөлігін ала қашпас еді. Хан тұқымы опасыздықты кешірмейді! Оны мен де, ол да жақсы білеміз. Біздің арамыздағы түйінді қылыш жүзі ғана қиып түседі енді.

14-КӨРІНІС

Керей сұлтанның ордасы. Жәнібек отыр. Күзетші кіреді. Иіліп:

- Үлкен көшті бастаған Орақты батыр келіп тұр. Жанында ел ағалары бар.

Керей сұлтан: Алшағардың көкжалдарын күттіргеніміз болмас, кірсін.

Орақты, Андас, Қаптағай, Сыпатай кіреді.

Орақты (қолын кеудесіне басып): Армысыздар, мырзалар.

Керей: Бармыз, батырым! Сөйле.

Орақты: Өзбек ұлысынан ауа көшкен қалың көшті ілестіріп қатарыңа қосылдық. Атаң Шыңғыстан арыда да, беріде де айбыныңды асырған алты алаш осымен түгел өтті. Құп алсаң олжа салармын, жоқ десең жөнімді табармын. Моғолдың жері өз жерім, Шуманақтар құшағын ашар.

Керей сұлтан (күледі): Хан тұқымына қарайып-ақ алған екенсің батыр. Алшайып тұрып сөйлемесең Алшағардың ұлы болармысың, алты алаштың ноқтағасына төр ұсынбасам білгенім қане. Кел. Төрлетіндер.

(Қонақтар жайғасады)

Жәнібек сұлтан: Дала кезген көпті жиып, ертіп келгенінді естіп ағам екеуміз қуандық, батыр. Хан елдің парасаты, батыр - жүрегі. Ақылдан адаса бастағанымызды сезіп, Әбілқайырдан іргені аулақ салдық. Енді ол жүрегін де жұлымдап жатыр екен.

Керей сұлтан: Жөн сөз. Есенбұғаға қараған Шуманақ бауырларың да, дулаттар да бізге елеңдеп отыр, Орақты батыр. Қазір шекісер, кетісер уақыт емес, бекісер сәт. Дешті-Қыпшақты тастай қашқан елдің күйі жоқ. Бірақ, кеудесінде бір сенім шоғы бар. Сол шоқ өздеріндей ерлердің айбатымен ғана алауға айналады, батырлар. Лаулатыңдар.

Орақты: Хан - парасат, батыр - жүрек дедің бе, Жәнібек сұлтан? Қазір бұл елде ер жетеді, еш дұшпаннан жүрегі шайлыға қоймас. Қазір екі сұлтаным, төрт құбылаң тең болды. Арғын, Алшын қосылып, алты алашың он болды. Бірақ, парасатсыз жүрек - жетім! Осыған қалай қарайсындар?

Отырғандар: Батыр жөн айтады, Ноқтағасының сөзін айтты. Басшысыз ел болмайды десіп шу ете түседі.

Орақты: Мұным жөн болса, жалғыз менің емес, үздіге қараған көптің сөзін жеткізіп тұрмын, екiнiң бiрi хан болындар! Қашқын болмай қасқайған ордалы елге айналайық, тігiндер хан ордасын!

Жәнібек: Аға, батыр бiлiп айтып тұр, көсемсiз көп түбi көмусiз қалады. Хан көтерер сәт келдi. Арыған елге алға бастар серке керек.

Керей (тұрып): Осы салмақты иығыма артарыңды бiлiп едiм, Жәнібек. Ағалығымды сыйлағаныңа алғыс, тек ағалыққа татыр адам бола алсам жарағаны. Осыдан қорқамын. Тақтың төңiрегiнде өзезiл көп жүредi, талайларды тоздырды. Оған арбалғанның көбi не жауыз, не жалмауыз атанды. Одан да қорқамын. Көптің алғысы жеңiл, қарғысы ауыр. Бекзат бабалардың сүйегiне таңба түсiремiн бе деп оны да ойлаймын. Бірақ, мұнда кел деп ел жидық, тәуекел деп қол жидық. Қанында құлдық жоқ қалың қазақ, мына батырлар екеумiзге азаттық iздеп келiп отыр. Сол азаттықты тақ буына айырбастап жiбермеуге серт етейiн саған, бауырым. Жетi ұрпағым қазақ үшiн алысып өтедi деп серт етейiн сендерге, батырлар. Нар тәуекел!

Жолбарыс домбырасын қағып қалып:

Ақсарбас, Ақсарбас!
Жылғаға жылға қосылса,
Тас бұзатын сел болар,
Алашқа алаш қосылса,
Қайыспас берен ел болар.

Халыққа қорған хан болар,
Ақылды болса ханыңыз,
Төр құбылаң тең болар,
Дүние мына кең болар,
Ақымақ болса ханыңыз,
Нағыз тозақ сол болар.
Етектен кесіп жең болар,
Жеңінді кессең нең қалар?
Басыңда бағың кем болар,
Дұшпаның күліп, таң қалар,
Жақының қашып жау болар,
Айналаң бітпес дау болар,
Маңдайдан сорың сорғалар,
Бұған қандай ем қонар?
Осыны ойла, сұлтаным,
Аманат деп бұл қазақ,
Алты алашқа салдым жар.

Андас: Ақ киіз дайындандар, Хан көтереміз!

Басқалары: Би-сұлтандарды, ақсақалдарды
жинандар! Хан көтереміз!

Бәрі сыртқа беттейді. Сахна бос.

Жәдігөй шығады: Хе-хе, менен құтылмайсыңдар.
Орақты да, басқаң да құтылмайсың. Даңқтың қасында
сатқындық, атақтың маңында албасты жүретінін
ұмыттыңдар сендер. Құтылмайсың, құтқармаймын.
(құты шығарады) Менің уым бәріңе жетеді. Хе-хе,
Жетеді. (Баспалап соңдарынан шығып кетеді)

Соңы

**Төлеужан Нүсіпжанұлы ҒҰМАРОВ,
ақын, термеші, сазгер,
ҚР Мәдениет қайраткері**

ОРАҚТЫ БАТЫР

*Жаралғалы жер дүние бар аспан,
Әркім тірлік ету үшін таласқан.
Жер жағынан менің қазақ халқыма
Жаратқанның өзі жақсы қарасқан.*

*Қойнауына тығып асыл қазына,
Көл біткені толған аққу қазына.
Тау біткендер масаң тартып тұрады,
Көлден ұшқан құстың сұлу сазына.*

*Өзен, көлі, тау мен тасы, орманы,
Бабалардың болған алғы қорғаны.
Темірді алғаш балқытыпты бабалар,
Жылқы үйретіп, мініпті алғаш жорғаны.*

*Бойларына жаугершілік дарыпты,
Арулары тапқан ақын, алыпты.
Арқаланып ат үстінде бабалар,
Жарты әлемді түгел жаулап алыпты.*

*Түнді елемей, күнді елемей жортыпты,
Кеңге салар заман қайда қолтықты.
Үш жүзінің бірлігінен қазақтың,
Айбарлы ел деп бүкіл әлем қорқыпты.*

*Би, батыры, ақыны мен көсемі,
Мәмлемен бар шаруаны шешеді.
Бірін-бірі тыңдай білген елдердің,
Айдарынан әркезде жел еседі.*

*Өркениетке бастап арттан халықты,
Еуропа төлепті өзі салықты.
Батырлардың ерлігіне бас иіп,
Қытайлар да қорған салып алыпты.*

*Биік ұстап дәстүр мен салт, зұрыпты,
Жау дегенде бәрі орнынан тұрыпты.
Сол заманда Жалайырдың бағына
Орақтыдай батыр баба туыпты.*

*Кең иықты, сұңғақ бойлы, ізі епті,
Қарсы келген қарсыласын күзепті.
Толған шақта жігіт болып Орақты
Жетісудың ауған көшін түзепті.*

*XV ғасыр болған ол уақыт,
Жүрді аналар ат үстінде толғатып.
Алтын Орда ыдыраған кезең бұл,
Тастаған сәт талайларды сорлатып.*

*Қазақ жаңа құрмақ болды хандықты,
Керей, Жәнібек жанда қалар жанды ұқты.
Орақты да отан үшін от кешіп,
Екі етпеді хандар берген жарлықты.*

*Ұйқысыз тек атырған жан таңдарды,
Маңайына үйіп батыр жандарды.
Дүнген хан мен Ақсай ерді ұрыста,
Ат үстінен ел алдында аударды.*

*Жауы болды Қарақұрық, Аққұрық,
Бұларды да талқандады жаққа ұрып.
Ел ішінде ерлігімен танылды,
Артына ерген түмен қолды шат қылып.*

*Сол жеңістер біздерге де сый бүгін,
Сұлу атын қандай жанға қиды кім?
Орақтыға Жәнібек хан риза боп,
Тарту еткен Ақтабандай жүйрігін.*

*Дала дастан, жазылғандай құм әні,
Ашылмады соғыстың сұм тұманы.
Керей, Жәнібек, Шу бойына көшкенде,
Орақты алдан ақ ту алып шығады.*

*Бақтияр, Бөрібай, Қабылан еді ұраны,
Құрандай боп, ұран есте тұрады.
Ел жұртына қорған болған Орақты
Жалғастырды қалған елден мұраны.*

*Әбілқайыр бар хандардың белдісі,
Хан атағын арттыратын ел күші.
Орақтының қолбасшы етіп қояды,
Көңілінен шыққаннан соң ер ісі.*

*Жау көргенде, жасымаған жанары,
Орақтының соғыстан мол хабары.
Болашақтың қамыменен ойланбай,
Ойраттардың басын біраз шабады.*

*Арпалыспен өтсе де оның заманы,
Тайғанамай тағалы аттай табаны.
Әйкен бегім, Әбілқайырға қарындас,
Батыр соған ғашық болып қалады.*

*Соғыс өрті жсаулағанмен сананы,
Бұзбаған еш адамзаттық араны.
Әйкен бегім жүкті болып батырдан,
Мырза ұлды Сұпатай сұрап барады.*

*Осы жолға тағдыр өзі тап қылды,
Жалайырда танып отыр нақты ұлды.
Әбілқайыр қаһарынан қайта алмай,
Қарындастың басын өзі шаптырды.*

*Кім құтылған ол заманда өлімнен,
Қорқыт ата өзі өлімнен жеңілген.
Отауына отын жағып отырар,
Бір аруды әйел етті кейіннен.*

*Өз әкесі Алшағыр би көшелі,
Өзі батыр, өзі елдің көсемі.
Қобыландының қарындасы Қарлығаш,
Орақтының жары болған деседі.*

*Мойынұм мен Қараталды мекендеп,
Ұрпақ үшін басты арманға жетем деп,
Біздің тарих танытты зой ұрпаққа,
Орақтыда Тарақ таңба екен деп.*

*Бұл фәниде адам өмір қонағы,
Көңіл деген жылы сөзге толады.
Оралбике, Мақпал атты батырдың,
Арттан ерген қарындасы болады.*

*Мырза деген болған оның інісі,
Артық еді бір ісінен, бір ісі.
Арттан ерген інілердің барлығы,
Ағалардың Алла берген ырысы.*

*Жатып жеген жалқау емес жамбасты,
Күнде неше ақсауаттар алмасты.
Тектіліктің үлгісімен бүгінгі ел,
Орақтының баласы дейді Андасты.*

*Бұл батырды біледі ел бұрыннан,
Таймаған ер ерлік деген тұғырдан.
Ойраттармен болған ұлы ұрыста
Орақты да жау ашысын қуырған.*

*Ұлы жүзде Орақтылар ноқта аға,
Ол бар жерде жүгірмейді сотқа олар.
Тойбастарда, шешімді сөз айтарда,
Бар Жалайыр Орақтыға тоқталар.*

*13 ата Жалайырлар бар бүгін,
Артта қалды, ат терлеткен зарлы күн.
Оңтүстікке бара қалсаң қыдырып,
Ескереді Жалайырдың барлығын.*

*Жолын беріп, құрметтейді салт үшін,
Дәстүр деген қымбат біздің халық үшін.
Жалайырға жол береді әрдайым,
Қазақтағы қанға сіңген шарт үшін.*

*Біздің халық дәстүрден қол үзбейді,
Сөйлегенде «Мен» емес ол «Біз» дейді.
Орақтыны таппағанда орынына,
Сұпатайдың ұрпақтарын іздейді.*

*Туғанменен Жалайырдан талай ұл,
Бәрі болмас, Қадырғали Жалайыр.
Тегін білсін деген оймен Әулие
Қалдырыпты мәліметтің талайын.*

*Ұрпақтары өсті, өнді шыңдалды,
Айтқан сөзі алты алашқа тыңдалды.
Әбдіқадыр Дайыровтай артында,
Еңбек ері елін сүйген ұл қалды.*

*Бейбіт күнде кім шығады алаңға,
Еңбек тегі сай өтеді заманға.
Тоғысбаев Бек пен Ораз Исмаилов,
Ие болып, қалды артында қаламға.*

*Ақын ата Сарыбаев Әбікен,
Атасына тартып туған қаны екен.
Қалқа атамның поэмасы бүгінде,
Қазағымның рухани нәрі екен.*

*Ұлыларды ұстау керек назарда,
Бұйым емес сатылатын базарда.
Есті ерім Есенберлин Ілияс,
Тектен текке Жанталасты жазар ма?*

*Ерлігіне шаттанайық одан да,
Болмаса ел айналар еді боданға.
Амангелді Бегімбетов ұрпағы,
Олжа салған мемлекетке, қоғамға.*

*Міне, осындай жандар ұққан халықты,
Көпшіліктің үміт отын жағыпты.
Әлімбаев Нұршан атты ұрпағы,
Жеткізіпті елге біраз тарихты.*

*Адамзаттың болар бойда аз кемі,
Жанға жылу береді зой жаз лебі.
Амангелді Тоқымбетов ұрпағы,
Ел білетін бір өңірдің сазгері.*

*Міне, елдегі жоғалмайтын бай мұра,
Қастер тұтқан көкте Күн мен Айды да.
Жер тұрғанша менің елім аман боп,
Ел қалдырған аманаттан айныма.*

*Тұлпар еткен туыс берген тайды да,
Іздемеген ырысы мол бай құда.
Қан төгіліп жатқан кезде, сабырмен,
Мұрсат берген қаза менен қайғыға.*

*600 жыл толды биыл бабаға,
Бабамыздан жан бойдағы садаға.
Ру емес, ұлттың қамын ойлаған,
Қадірлі ерге қалам тартпай бола ма?*

*Сырлас адам керек болса сыртқа шық,
Сұлу сөзге, сүбелі ойға жұрт гашық.
Қадірлемей кетсек қаһармандарды,
Қазағымнан кетер ертең құт қашып.*

*Бойға бекер қона бермес даналық,
Бабалар – ай жан беріскен, жан алып.
Ғасыр бойы ат үстінде жүрді зой,
Тәуелсіздік қалсыншы деп қаланып.*

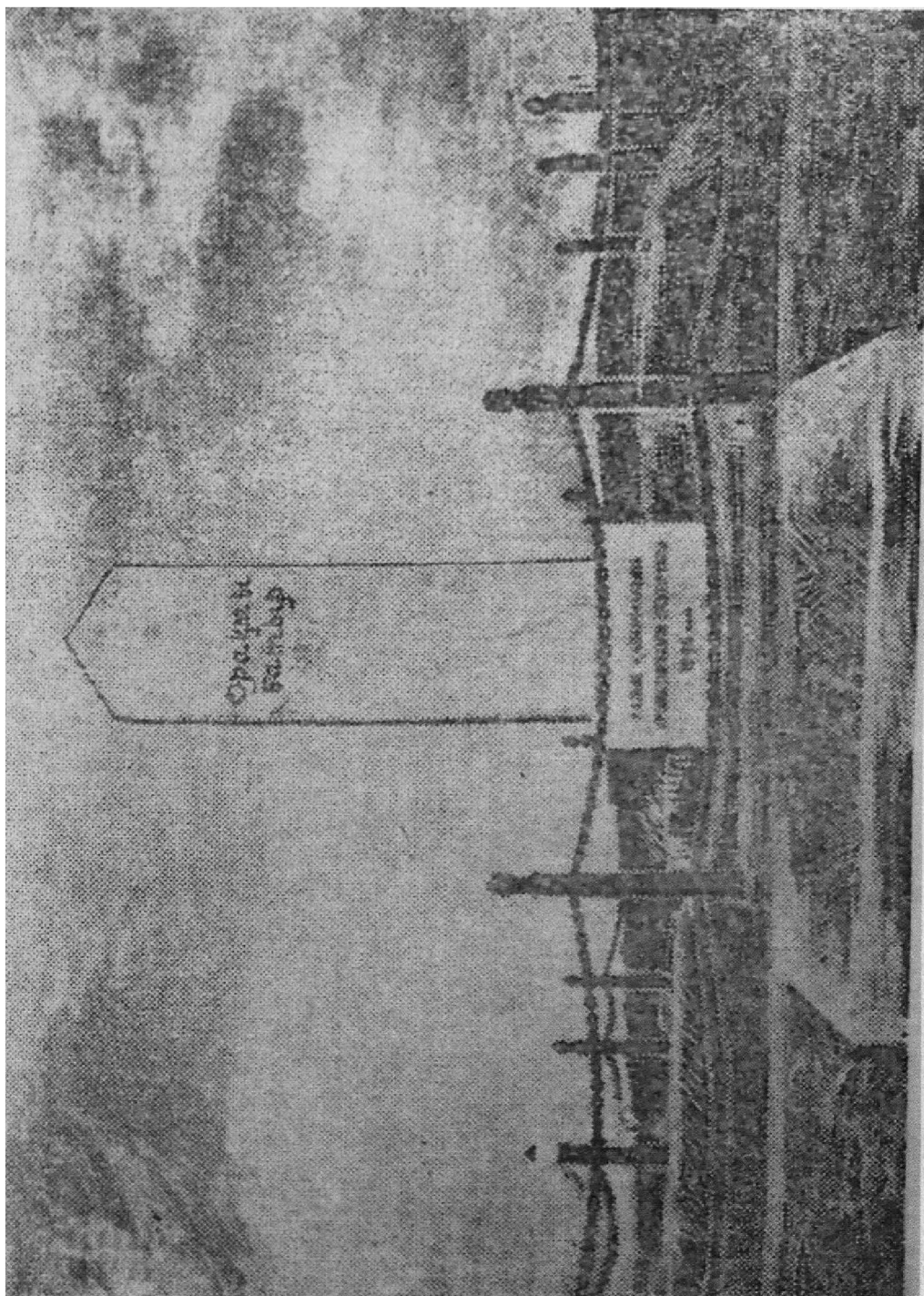
*600 жыл не бітірдік не көрдік,
Бойда бар ма бабалардай тереңдік.
Сөз бен істің ара жігін ашатын,
Елге осыдан қонса екен кемелдік.*

*Ұлықтауға ұлыдағы ұлы істі,
Қалам тартып балаң іске кірісті.
Дала данышпандарының қасиеті,
Бола берсін ұрпақ үшін жүзғысты.*

ҚОСЫМША

Балқаш ауданындағы Орақты төбедегі қаһарман батырдың ескерткіші

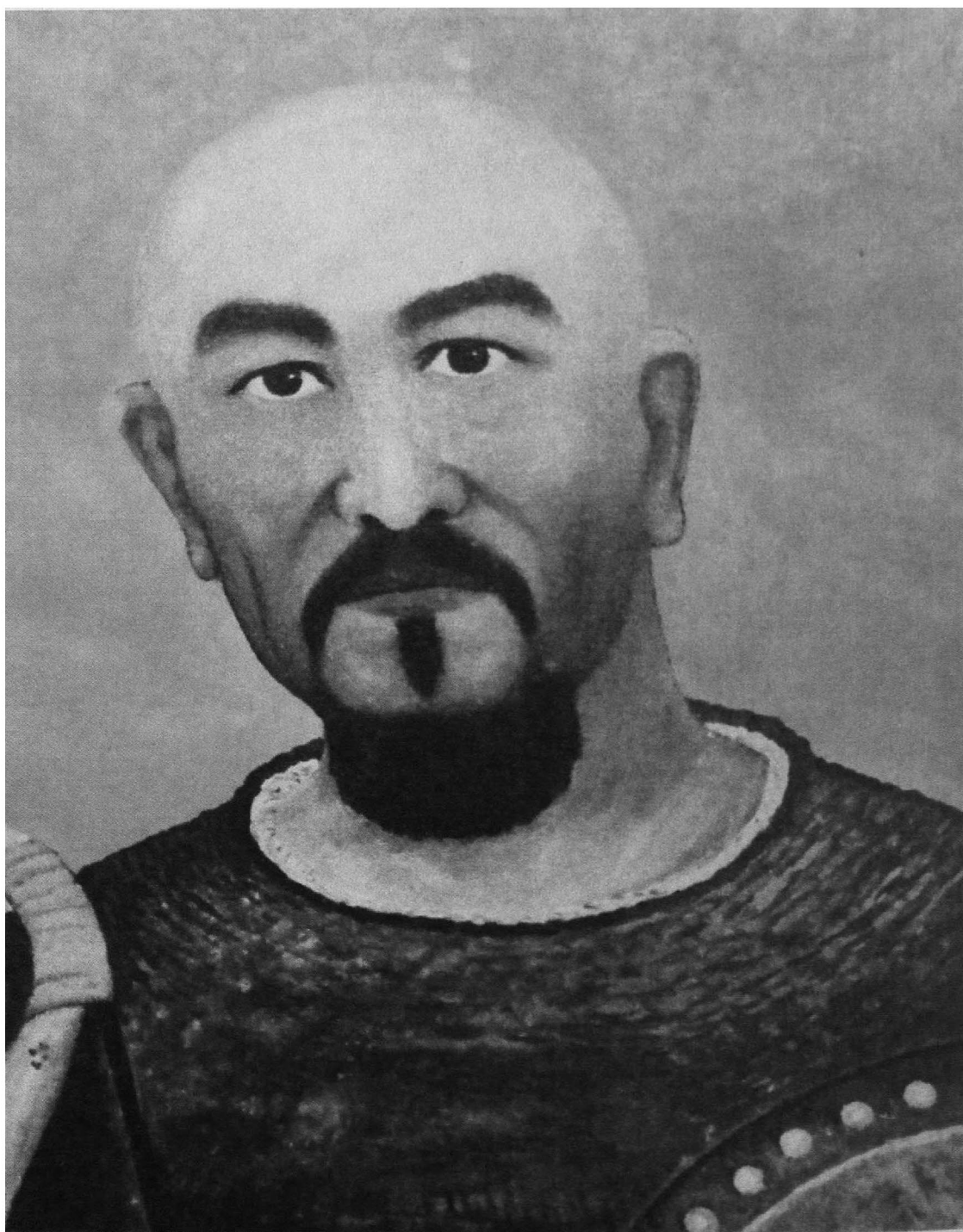

ЖАЛАЙЫР СҰПАТАЙ БАТЫР
(1415 - 1505 жж)

Орақты батырдың адал серігі, ақылшысы, бiі

ОРАҚТЫ БАТЫРДЫҢ СУРЕТТЕРІ

Қойлыбай Мендешевтің суреті

ОРАҚТЫ БАТЫРДЫҢ СУРЕТТЕРІ

Жақан Балшен-тегі кітабындағы сурет

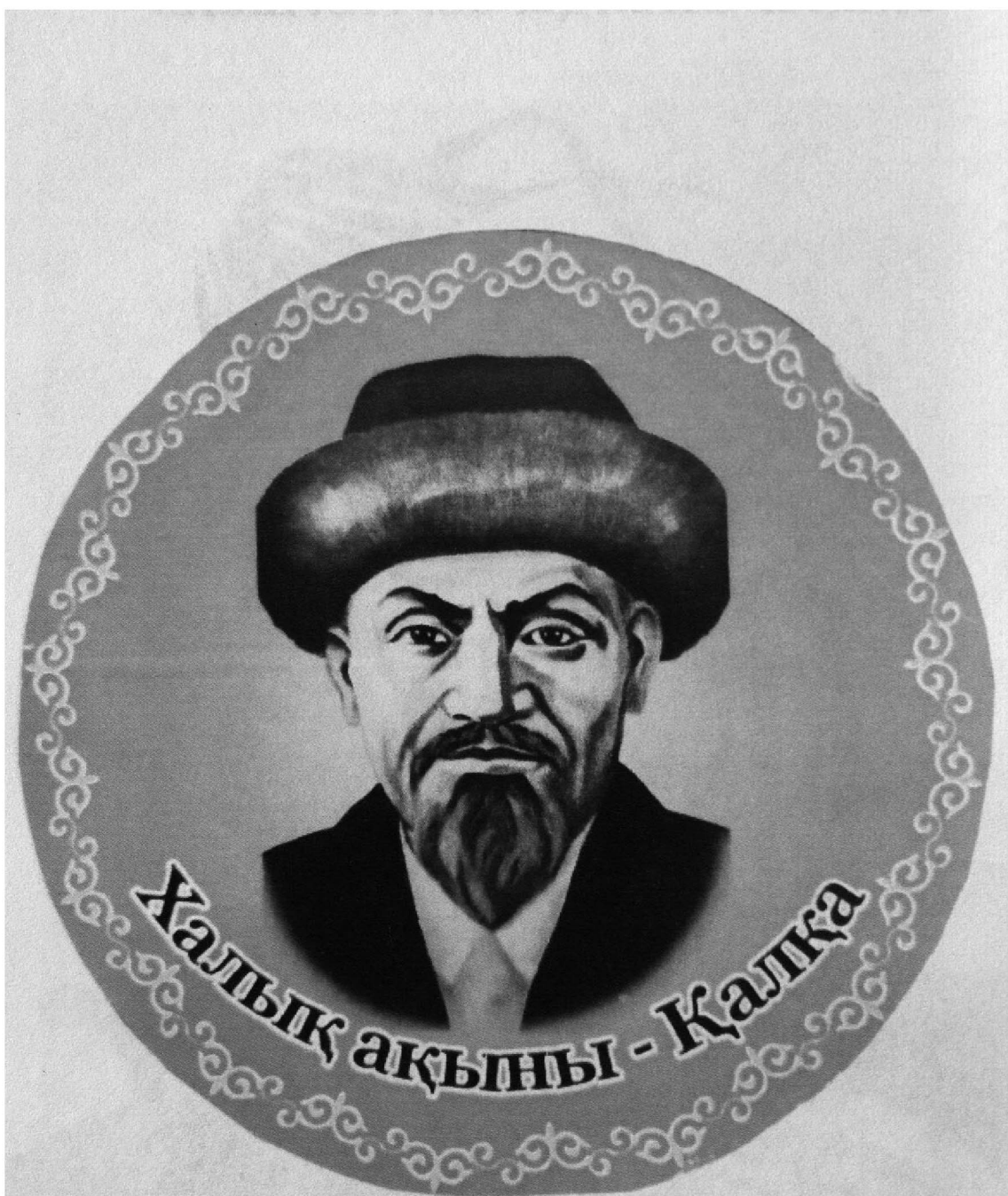

Рахметолла Толқынбековтың кітабындағы сурет

ОРАҚТЫ БАТЫРДЫ ЗЕРТТЕУШІЛЕР

Қадырғали би Жалайыр

Қалқа Жапсарбаев

ОРАҚТЫ БАТЫРДЫ ЗЕРТТЕУШІЛЕР

Ораз Исмайылов

ОРАҚТЫ БАТЫРДЫ ЗЕРТТЕУШІЛЕР

Серік Әбікенұлы

**ОРАҚТЫ БАТЫР ТУРАЛЫ ШЫҚҚАН
ӘДЕБИЕТТЕР**

**БАБАЛАР
СӨЗІ**

ТАРИХИ
ЖЫРАЛАР

56

*ОРАҚТЫ БАТЫР ТУРАЛЫ ШЫҚҚАН
ӘДЕБИЕТТЕР*

**ОРАҚТЫ
БАТЫР**

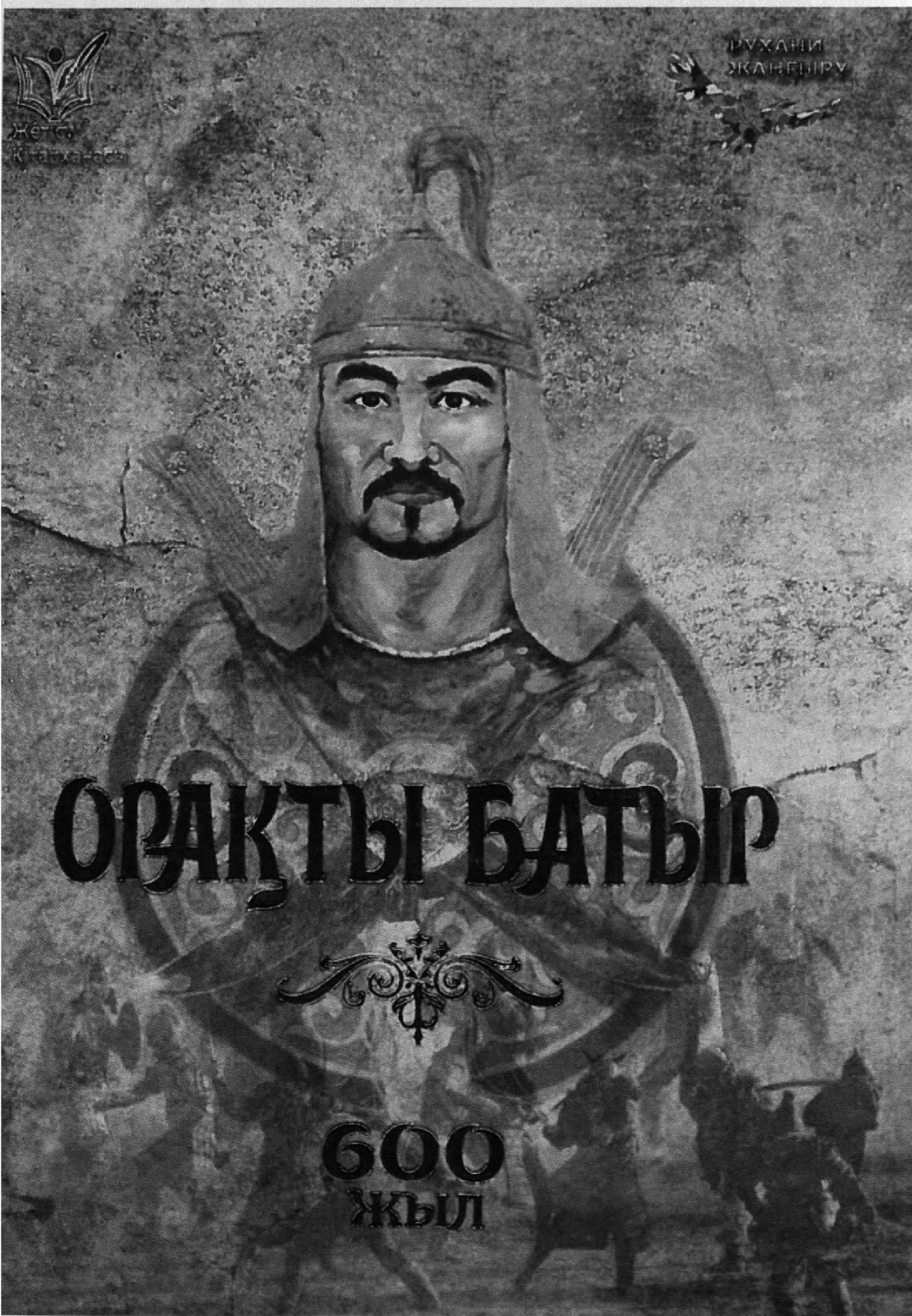
**ОРАҚТЫ БАТЫР ТУРАЛЫ ШЫҚҚАН
ӘДЕБИЕТТЕР**

**“Бабалар сөзі”
сериясынан**

ОРАҚТЫ БАТЫР

**ОРАҚТЫ БАТЫР ТУРАЛЫ ШЫҚҚАН
ӘДЕБИЕТТЕР**

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алдабергенова М. Аға баласы. «Шыңғысхан». 2019, №2(31)
2. Ақмола. Энциклопедия. Алматы. «Атамұра», 1995
3. Алшабаев Ә. Таң жыры. Өлеңдер мен балладалар. Алматы, «Анарис», 2014
4. Арғымбаев Х. Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. Алматы, Атамұра, 2000
5. Ақсауыт. Батырлар жыры. екі томдық. Бірінші том. Алматы, «Жазушы», 1977
6. Әбікенұлы С. Ердің сойы - Орақты. «Жетісу», 2018, 21 сәуір.
7. Әбікенұлы С. Құлжа сақа (айқас). повесть. Алматы «Асаба» баспасы.
8. Әбікенұлы С. «Орақты төбе» «Парасат» журналы. 2017, №7
9. Абдыбекұлы Т. Райымбек батыр. «Жетісу» (Ардагер), 2018, 6 тамыз; «Ана тілі», 2012, 14 маусым
10. Брокгаузъ Ф. А. Ефрон И. А. Энциклопедия, 6-й словарь. Санкт-Петербург, т.ХХХІV а. 1902
11. Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. 2-е изд. доп. Астана. «Алтын кітап», 2017
12. Ғұмаров Т. Орақты батыр. Поэма. «Алатау», 2020, 18 қыркүйек; «Көксу таңы, 2020, 11 қыркүйек
13. Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. Құрастырғандар: Т. Кенжебаев, Х. Сүйіншалиев, М. Жолдасбеков, М. Мағауин, Қ. Сыдық. Алматы, «Мектеп» баспасы
14. Жапсарбаев Қ. Елім сені жырлаймын. Алматы, «Жалын», 1996
15. Жапсарбаев Қ. Өлеңдер. Айтыстар. Дастандар. Құрастырған: Б. Адамбаев. Алматы, ҚАЗМЕМ. Көркем әдебиет баспасы, 1962
16. Жапсарбаев Қ. Орақты батыр. (Бабалар сөзі). 100-томдық. 56 том. Тарихи жырлар. Астана. «Фолиант». 2009
17. Жақсылықов Д. Жетісу жалайырлары. Шежіре. Талдықорған, 2011

18. Жақыбаев Ж. Сартан. Алматы, 1979
19. Жыр жүйрігі Әбікен. Шығармалар, айтыстар, зерттеулер, мақалалар. Құрастырып бастырған: Серік Әбікенұлы. Алматы, «Асаба» баспасы, 2006
20. Жанабаев З. Ұрпаққа ұран болған бабалар. «Кербұлақ жұлдызы», 2020, 16 ақпн.
21. Исмаилов Ораз. Айдынды орақ, ойлы орақ. «Октябрь туы», 1984, 20 қаңтар
22. Исмаилов О. Әлем тарихындағы жалайырлар. Алматы, Дәуір, 1999
23. Исмаилов О. Бір атаның үрім бұтағымыз. Алматы, 2012
24. Исмаилов О. Орақты батыр... Талдықорған, «Офсет» баспаханасы, 1995
25. Исмаилов О. Мұрағат, мұрағатқа жеткізер. «Жетісу», 2008, 4 қазан.
26. Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? Алматы, «Дайк Пресс», 2008.
27. Қайдар Ә. Қаңлы. Алматы. «Дайк Пресс», 2004
28. Нұрқалбайұлы Қ. Қадырғали би Жалайыр. Қазақ тарихының Геродоты (ғылыми ғұмырнама). Талдықорған. ЖК Дизайн-ОТ, 2020
29. Қазақ тарихының көшбасшысы. (Құрастырған Қ. Нұрқалбайұлы, С. Игілікова) Алматы, Ғылым ордасы, 2020 (Ұлы тұлғалар сериясы)
30. Нұрқалбайұлы Қ. Қадырғали би Жалайыр қазақ тарихының Геродоты. Библиографиялық көрсеткіш (1851-2019 жж.) Талдықорған, 2020 (461 арнайы әдебиеттер мақалалар қамтылған)
31. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Шағатай - қазақ тілінен аударған, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. Алматы, Қазақстан, 1997
32. Қоңыратбаев Ә. Оқшы баба. «Қазақ елі», 1997, 3 қыркүйек
33. Құрбанғали Х. Хамса (бес тарих). Алматы, «Қазақстан», 1995
34. ҚұлМұхамед. М Алаш ардагері. Ж. Ақпаевтың саяси-күкылық көзқарасы. Алматы, «Жеті жарғы», 1996

35. Қарақұлов И. Жаңа туған, кімнен туған. «Қазақ әдебиеті», 1972, №16
36. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Көптомдық. Бірінші том. Батырлар жыры. 1975
37. Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі... Алматы, «Дәуір» баспасы
38. Майтжанов Ж. Аманат. Алматы, 2009
39. Орақты батыр. Қазақ Совет энциклопедиясы. 8том. 1976
40. Орақты батыр. Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы. 7-том. Алматы, 2005
41. Оқша ата (Мерген ата). Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы. Том 3. Алматы, 2001
42. Орақты батыр. Жетісу Энциклопедиясы. Алматы, «Арыс» баспасы, 2014
43. Орақты батыр туралы аңыздар. «Нұрлы Көксу», 2020, 11 қыркүйек
44. Омарқұлұлы Н. Орақты батырды ойға алсақ. «Жерұйық», 1995, 25 тамыз
45. Өмарбеков Т. Қазақ хандары қайдан шықты? Төрелер әулеті. «Жас Алаш», 2020, 28 шілде
46. Өмірбаев Асхат. Ұлы батыр туралы. «Қаратал», 2020
47. Нұрқалбайұлы Қ. Жалайыр тарихынан. Үшінші кітап. 2015
48. Нұрқалбайұлы Қ. Ұрпағына ұран болған Орақты батыр. «Алатау», 3-10 сәуір; 2, 9, 16 қазан, 2020
49. Рейстер М.Г. Афганистан экономика-географическая характеристика. Москва, Воениздат, 1946
50. Станицев А. Афганистан. Москва. «Воениздат». 2020
51. Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. Ташкент. «Өзбекстан». 1991
52. Толқымбекұлы Р. Жалайыр 12 ата шежіресі. Алматы. «Дәуір», 2000
53. Халықов Ш. Орақты батыр. «Жетісу», 1998, 13 қаңтар
54. Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-түқияннан өзіме шейін. Алматы, «Жалын», 1993

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	4
Бірінші, Орақты батыр және қазақ тарихнамасы	8
Екінші, Орақты батырдың өмірдерегі	19
Үшінші, Орақты батырдың есімі жайында	27
Төртінші, Жалайыр қазақтың аға тайпасы, аға баласы, ноқта ағасы аталуы жайында	32
Бесінші, Ел қорғаны Орақты батыр	46
Алтыншы, Орақты батыр: аңыз бен ақиқат	56
Сөз соңы	69
ӘБІКЕНҰЛЫ С. ОРАҚТЫ БАТЫР (пьеса)	72
ҒҰМАРОВ Т. Н. ОРАҚТЫ БАТЫР (поэма)	103
Суреттер топтамасы	110

*Кітаптың мұқабасындағы суретті салған
ӘЛІБИ СЕЙСОВ, мүсінші, ҚР Суретшілер Одағының мүшесі.*

Құлтай НҰРҚАЛБАЙҰЛЫ

Ұрпағына ұран болған ОРАҚТЫ БАТЫР (зерттеу)

Редактор -

Корректор -

Компьютерде беттеген -

Әли Әпекұлы Ысқабай

Ардак Құлтайқызы

Гүлшат Білісбайқызы.

Басуға қол қойылған күні 22.08.2022 ж.
Пішімі 60x84 $\frac{1}{16}$, Офсеттік қағаз. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі KZM Times New Roman PS.
Шартты баспа табағы 8. Таралымы 100 дана.

ISBN 978-601-7646-46-2

